

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

**ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
PEDAGOGIKA - PSIXOLOGIYA FAKULTETI
PEDAGOGIKA - PSIXOLOGIYA KAFEDRASI**

“Himoya qilishga ruxsat beraman”
Pedagogika - psixologiya fakulteti dekani
_____ prof.X.A.Meliyev
“ _____ ” _____ 2013 y.

**5140900 Pedagogika – psixologiya yo'nalishi bo'yicha bakalavr
darajasini olish uchun**

**“ZAMONAVIY TALABA SHAXSINING PSIXOLOGIK PORTRETI”
MAVZUSIDA BAJARILGAN**

BITIRUV MALAKAVIY ISH

Bajaruvchi: Xolmurodov.D.
403 guruh talabasi
Ilmiy rahbar: o'qituvchi. O.X.Rajabov

Ishni himoyaga tavsiya etaman **o'qituvchi.**
O.X.Rajabov _____
(imzo)

BMI Pedagogika - psixologiya kafedrasi
yig'ilishining qarori bilan (Qaror №_____)
himoyaga tavsiya etilgan.

Kafedra _____ mudiri: _____ kat.o'qit.
M.Q.Qodirova. _____
(imzo)

JIZZAX - 2014

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. TALABA SHAXSI PSIXOLOGIYASINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI.....	8
1.1. Talabalar shaxsi psixologiyasining ilmiy nazariy jihatlar.....	8
1.2. Zamonaviy talabalar shaxsi psixologiyasiga doir ilmiy ta'limotlar talqini.....	18
1.3. Zamonaviy talabalar shaxsi psixologiyasini shakllantirishning ta'lim jarayoni bilan hamkorligi.....	30
Birinchi bobga doir xulosalar.....	41
II BOB. ZAMONAVIY TALABALAR SHAXSI PSIXOLOGIK PORTRETI MAZMUNI VA XUSUSIYATLARI.....	42
2.1. Talabalar shaxsi psixologik portretining yuksalishida ilmiy psixologik omillarining roli.....	42
2.2. Zamonaviy talabalar shaxsi psixologik portreti shakllanishining o'qituvchi faoliyati bilan uyg'unligi.....	51
2.3. Talabalar psixologik portreti mazmunining o'qituvchi innovatsion pedagogik faoliyati bilan uyg'unligi	55
Ikkinchi bobga doir xulosalar.....	65
UMUMIY XULOSALAR VA TAVSIYALAR.....	66
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	69

KIRISH

Milliy istiqlol tufayli taraqqiyotning barcha sohalarida jadal rivojlanib borayotgan mamlakatimizda yosh avlodning bilim darajasini jahon andozalari talablariga javob beradigan, fan-texnika yangiliklaridan xabardor, mustaqil fikrlay oladigan, hayotga dadillik bilan kirisha oladigan, tadbirkor, ma'naviy jihatdan barkamol qilib voyaga yetkazish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Bu esa, avvalo, psixologiya fanini, ta'lim-tarbiya tizimini zamonaviy texnologiyalar asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunida (1997y.) ta'lim davlatimiz ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb e'lon qilinishi psixologiya fani zimmasiga juda katta mas'uliyatli ulug'vor vazifalarni yukladi. Juda boy ilmiy, ma'naviy, madaniy, diniy merosimizni qayta tiklash ularni zamon ruhi talabi bilan uyg'unlashtirib faqat shaxsiy, milliy manfaat kasb etib qolmasdan umumjahon ma'naviy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ulkan hissa bo'lib qo'shilmogda.

O'sib kelayotgan yosh avlod va ularning kelajakda qanday kasb-hunar egallashlariga qarab, Respublikamiz kelajagini tasavvur qilsa bo'ladi.

Yoshlar farovon hayotimiz mezonidir. Xuddi shu ma'noda yoshlarning ta'lim-tarbiyasiga jiddiy e'tibor bermog'imiz lozim. Yoshlar ta'lim-tarbiyasi har bir ota-onaning, o'qituvchi-tarbiyachining Vatan oldidagi muqaddas burchidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaydiki "Muxtasar qilib aytganda, oxirigi yillarda ta'lim tarbiya sohasida amalga oshirgan, ko'lami va mohiyatiga ko'ra ulkan ishlarimiz biz ko'zlagan ezgu niyatlarimizga erishish, hych kimdan kam bo'lmaydigan hayot barpo etish, yoshlarimiz, butun halqimizning ma'naviy yuksalishi yo'lida, mustahkam zamin yaratdi, desak hych qachon xato bo'lmaydi,"¹.

Talabalar ta'lim-tarbiya borasida nima qilishlari, qanday yo'l tutishlari, nimaga e'tibor berishlari lozim? Bu savollarga ma'lum darajada psixologiya fani javob beradi. Manbalarda yozilishicha kishilik jamiyati paydo bo'lgach, ijtimoiy

¹ Каримов И.А. Юсак маънавият енгилмас куч. Тошкент, "Маънавият", 2008, Б.64.

hayotda orttirilgan tajribalarni quyi avlodga o'rgatish ehtiyoji tug'ildi. Tajribalarning to'planishi natijasida ta'lim-tarbiyaning dastlabki omillari vujudga keldi. Tabiat, ijtimoiy hayot haqidagi tajribalar asosida ma'lum bilimlar boyib bordi.

Ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanuvchi tarbiyachilar kasb-hunar homiylari sifatida ajralib chiqa boshlashdi. Ularning ta'lim-tarbiya borasidagi faoliyatlari va to'plangan tajribalaridan o'rinli foydalanishlari psixologiya fanining vujudga kelishiga olib keldi. Shu asnoda dastlabki maktab ko'rinishidagi muassasalar vujudga keldi, taraqqiy etdi. Shunday qilib, pedagogika ta'lim-tarbiyaning maqsad va vazifalari, ularning mazmuni, metodlari hamda tashkil etish shakllari haqida ma'lumot beruvchi fanga aylandi.

Demak, psixologiya fani o'sib kelayotgan yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalash uchun ta'lim-tarbiyaning mazmuni, umumiy qonuniyatlari va amalga oshirish yo'llarini o'rgatuvchi fandır.

Shuni unutmash kerakki, psixologiya fanining yutuqlarisiz jamiyatni olg'a siljitish g'oyat mashaqqatli kechadi. Agar psixologiya fanidan xabarsiz bo'lgan kishilar psixologiya fanini o'z vaqtida o'rganib, yutuqlaridan samarali foydalanganlarida bolalarni ham yahshiroq tarbiyalagan bo'lur edilar.

O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimov 2013 yilni "Obod turmush yili" deb e'lon qildi. Bunday sharoitda o'quvchilarning bo'lajak mutaxassis sifatida umumiy tarbiyalanganlik madaniyatini shakllantirish ham o'quvchilarning tarbiyasi va umumiy tayyorgarligiga, ularning ilmiy pedagogik fanlarni chuqur o'rganishlari holatiga bog'liqdir. Bu holatda birinchi navbatda o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini yuksaltirishda ma'naviy tarbiya vositalarining ta'sirchanligi ahamiyatlidir. O'quvchilarga ma'naviy ma'rifiy ta'sirni amalga oshirish, ularni modernizasiyalashayotgan jamiyatda har tomonloma shakllangan shaxs sifatida tayyorlash, insoniylik, talabalarning haq-huquqlarini amalga oshirishga asoslangan yangi demokratik qadriyatlarning mazmunini tushuntirish zaruriyati bilan ham izohlanadi. Bunday keng qamrovli jarayon o'quvchilarni tarbiyalash metodlarini takomillashtirish zaruriyati ham muammoning dolzarbligidan dalolat beradi.

Bitiruv malakaviy ishning maqsadi: zamonaviy talabalar tarbiyasining psixologik shart-sharoitlarini o'rganish.

Tadqiqotning obykti: zamonaviy talaba shaxsining psixologik portretini ilmiy tahlili jarayoni.

Tadqiqotning predmeti: ta'limdagi islohotlar davrida zamonaviy talaba shaxsining psixologik portreti mazmuni.

Bitiruv malakaviy ishning vazifasi:

Bitiruv malakaviy ishning maqsadidan kelib chiqib quyidagi vazifalar bajarilishi belgilab olindi.

1. Talabalar shaxsi psixologiyasining ilmiy nazariy jihatlarini va ilmiy ta'limotlarni o'rganish;

2. Zamonaviy talabalar shaxsi psixologiyasini shakllantirishning ta'lim jarayoni bilan hamkorligi muammosining o'rganilishi va ta'limdagi islohotlar bilan bog'liqligi muammosini tahlil qilish;

3. Talabalarning psixologik bilimini oshirishda innovatsion texnologik omillarning mohiyati va talabalar psixologik bilimini oshirishning innovatsion ta'lim jarayoni bilan uyg'unligini o'rganish;

4. talabalar psixologik bilimini oshirishda psixologik metodlarining amaliy jihatlarini tadqiq qilishdan iborat.

Bitiruv malakaviy ishning nazariy metodologik asosini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlari, farmonlari va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Vazirlar mahkamasining pedagogik ta'limga doir qarorlari, O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risda»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», «2004-2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi», O'zbekiston Respublikasida amal qiladigan uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimining nazariy asoslari, qonuniyat va tamoyillari, o'ziga xos yo'nalishlari ta'lim-tarbiya jarayonining shakllanishi, pedagogika tarixi taraqqiyoti bosqichlarini o'rgatuvchi fanlar bo'yicha to'plangan materiallar, milliy pedagogikamiz tafakkuri durdonalarini mujassamlashtirgan

manbalar, ilmiy asarlari, sharqona ta'lim-tarbiya vositalari va metodlarini o'z ichiga olgan ilmiy manbalar tashkil qiladi.

Bitiruv malakaviy ishning ilmiy yangiligi: mavzuning ilmiy manbalar asosida muallif tomonidan mustaqil o'rganilganligi, mavzu doirasida ushbu dolzarb pedagogik muommoning tahlil qilinganligi, bitiruv malakaviy ishning xulosa va tavsiyalaridan, muallifning shaxsiy mulohozalaridan pedagoglar, maktab o'qituvchilari tomonidan talabalar, o'quvchilar orasida olib boriladigan tarbiyaviy yo'nalishdagi tadbirlarda, shu jumladan, tarbiyaviy ish samaradorligini oshirishda keng foydalanish mumkin.

Tadqiqot natijalarining amaliyotga joriy qilinishi: tajriba-sinov ishlari Jizzax shahridagi M.Zokirov nomli 2-akademik liseyida olib borildi, bitiruv malakaviy ish muallifi tomonidan amaliyot davomida talabalar orasida olib borilgan suhbatlar, tarbiyaviy yo'nalishdagi tadbirlarda foydalanildi.

Ishning sinovdan o'tishi va natijalarning elon qilinganligi.

Tadqiqot natijalari Pedagogika psixologiya kafedrasining 2013 yil 28-maydagi №10 sonli yig'ilish muhokamasida va Jizzax viloyat pedagog xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutida o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjumanida e'lon qilingan.

Bitiruv malakaviy ishning mazmuni va tuzilishi

Ishning birinchi bobi talaba shaxsi psixologiyasining metodologik asoslari masalasiga bag'ishlangan. Tadqiqotning ushbu qismida talabalar shaxsi psixologiyasining ilmiy nazariy jihatlari, zamonaviy talabalar shaxsi psixologiyasiga doir ilmiy ta'limotlar talqini hamda zamonaviy talabalar shaxsi psixologiyasini shakllantirishning ta'lim jarayoni bilan hamkorligi muammosi va uning ta'limdagi islohotlar bilan bog'liqligi, mustaqil o'rganilgan.

Ishning ikkinchi bobi zamonaviy talabalar shaxsi psixologik portretining mazmuni va xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ishning ushbu bobida talabalar psixologik bilimini oshirishda innovatsion texnologik omillarining mohiyati, talabalar psixologik bilimini oshirishning o'qituvchilar faoliyati bilan

uyg'unligi va talabalar psixologik bilimini oshirishda innovatsion tarbiyaviy jarayonning ahamiyati tahlil qilingan.

Bitiruv malakaviy ish kirish, ikki bob, olti paragraf, xulosa va tavsiyalar hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan tashkil topgan.

I BOB. TALABA SHAXSI PSIXOLOGIYASINING METODOLOGIK ASOSLARI

1.1. Talabalar shaxsi psixologiyasining ilmiy nazariy jihatlar

Psixik rivojlanish va bu o'zgarishlarga sabab bo'ladigan kuchlar o'rtasidagi munosabat qonunlarini o'rganish yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muhim va dolzarb muammolaridan biridir.

Inson shaxsining psixik rivojlanishi va uning shakllanishi murakkab tadqiqot jarayonidir. Zero, uning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini asosli ilmiy bilish, o'quvchi shaxsiga pedagogik jihatdan ta'sir ko'rsatishning zarur shartidir.

Inson - biososial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomondan, kishining psixik, tug'ma ravishda tashkil topgan xususiyatlari (masalan, ko'rish yoki eshitish sezgilarining, shuningdek, oliy nerv tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari), ikkinchi tomondan esa faoliyatining ongli subyektivi va ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning xulq-atvor (masalan, axloqiy odatlar) xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Xush, odam psixikasi va xatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan bu xususiyatlarni nimalar sirasiga kiritish mumkin? Inson psixikasining tabiati biologik yoki inqilobiy xarakterga egami?

Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning muammosi o'z mohiyati jihatidan g'oyaviy xarakterga ega, shu bois bu masalani hal qilishda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli oqimlar, yo'nalishlar maydonga kelgan. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishda maydonga kelgan birinchi oqim biogenetik konsepsiya, nazariya bo'lsa, ikkinchi oqim sosiogenetik konsepsiyadir.

Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi biogenetik oqim XIX asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan.

Bola psixik xususiyatlarining tug'ma tabiati haqidagi ma'lumot shu vaqtga qadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. Mazkur ta'limot inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik tuzilishiga tenglashtirilgandir, psixik

rivojlanish esa, irsiy yo'l bilan azaldan belgilanib, inson organizmiga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga yetilish jarayonidan iborat deb ta'kidlaydi. Ma'lumki, nasliy xususiyatlar tug'ma yo'l bilan nasldan naslga tayyor holda beriladi, biroq shunday bo'lishiga qaramay, bu oqim namoyandalari inson shaxsi va uning barcha xususiyatlari «ichki qonunlar» asosida, yani nasliy xususiyatlar negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydilar.

Biogenetik ta'limot, inson qobiliyatlarining rivojlanish darajasi (chunonchi, imkoniyatlarning chegarasi, uning eng yuksak nuqtasi) taqdir tomonidan belgilanib qo'yilganligini, o'quvchi imkoniyatlari va qobiliyatlarini maxsus testlar yordamida aniqlab, undan so'ng ta'lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslashtirish, ularning aqliy iste'dod darajalariga qarab turli mavqedagi maktablarda tahsil olish zarur deb ta'kydlashadi.

Chunonchi, bu yo'nalish tarafdorlaridan, amerikalik psixolog E.Torndayk o'quvchilarning «tabiiyaviy kuchlari» va «tug'ma mayllar»i psixik rivojlanishning yetakchi omili qilib ko'rsatib, muhitning, ta'lim-tarbiyaning ta'siri - ikkinchi darajalidir deb aytadi.

Avstraliyalik psixolog K.Byuler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotini emas, balki axloqiy rivojlanishi ham nasliy tomondan belgilangandir, deb ta'kidlaydi.

Amerikalik pedagog va psixolog Dj.Dyui-inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi, odam irsiyat vositasida hosil qilgan ehtiyojlari va psixik xususiyatlari bilan tug'iladi. Bu ehtiyojlar va psixik xususiyatlar tarbiya jarayonida namoyon bo'lib, bazida o'zgarishi, tarbiyaning esa miqdorini belgilab beruvchi mezondir, deb hisoblaydi.

Venalik vrach-psixolog Z.Freyd mazkur oqim namoyandasi sifatida shaxsning faolligani, uni harakatta keltiruvchi kuchlarni quyidagi tarzda tushuntirishga intiladi. Odam o'zining qadimiy hayvon tariqasidagi avlod-ajdodlaridan nasliy yo'l bilan utgan instinktiv mayllarning namoyon bo'layotgani tufayli faoldi. Z.Freydning fikriga ko'ra, instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo'ladi. Z.Freyd, shaxsning faolligini dastavval jinsiy mayllar

bilan bog'laydi. Biroq instinktiv mayllar jamiyatda xuddi xayvonot olamidagidek erkin namoyon bo'lavermaydi. Jamiyatdagi jamoa hayoti odamni, undagi mavjud instinktiv mayllarni ('ni, jinsiy mayllarni) juda ko'p jihatdan cheklab qo'yadi. Oqibatda odam o'zining ko'p instinktlari va mayllarini bosishga, tormozlashga majbur bo'ladi. Uning ta'limotiga ko'ra, tormozlangan instinkt va mayllar yo'qolib ketmaydi, balki bizga noma'lum bo'lgan ongsizlik darajasiga o'tkazilib yuboriladi. Ongsizlik darajasidagi bunday instinktlar va mayllar har turli «komplekstiv birlashadilar, go'yo inson shaxsi faolligining haqiqiy sababi ayni shu «Komplekslar»ni namoyon bo'lishidir. Z.Freydning ta'limotidan uning ochiqdan-ochiq biologizatorlik targ'ibotchisi ekanligini, inson shaxsining faolligini jinsiy mayllardan iborat ekanligi haqidagi nazariyasi Ilmiy asosga ega emasligini e'tirof etish mumkin.

Bunday ta'limotlardan, xususan din homiylari keng foydalanib, insonning taqdiri ana shu ilmlar bilan chambarchas bog'liqdir, deb ta'kidlashadi.

Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan yana bir ta'limot- sosiogenetik konsepsiya qobiliyatlarning taraqqiyotini, faqat, tevarak-atrofdagi muhitning ta'siri bilan tushuntiradi. Bu yo'nalish o'z zamonasi uchun ilg'or hisoblangan XVIII asr Fransuz olimi K.Gelvesiy ta'limotidan boshlangan. K.Gelvesiyning ta'limotiga ko'ra, barcha odamlar aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun tutilishdanoq mutlaqo bir xil tabiiy imkoniyatga ega bo'ladilar, shuning uchun odamlarning psixik xususiyatlaridagi farq, faqatgina muhit va tarbiyaning turlicha ta'sir qilishi bilan vujudga keladi, deb tushuntiriladi. Bu nazariya odamlarning psixik, ruhiy, oqibatda ijtimoiy tengsizligi ularning tula xususiyatlari degan taglimotga qarshi qaratilgan edi. Bu nazariyaning xorijiy mamlakatlardagi hozirgi turli namoyandalari psixikaning rivojlanishida ijtimoiy muhitning g'oyat darajada muhim roli borligini e'tirof etadilar.

Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan sosiogenetik konsepsiya fanda eksperimentlarning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, XVII asrning ohiri va XUSH asrning "boshlarida tabiiy fanlar jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi, o'sha paytda hammaning diqqat-e'tibori

mu'jizakor tajribaga qaratilgan edi. Bu xodisa inson shaxsining tarkib topishi masalasiga ham ta'sir kilmay qolmadi.

“Sotsiogenetik kontsepsiya namoyandalari insonning butun taraqqiyoti, shu jumladan, shaxsiy xususiyatlarning tarkib topishi, asosan, tajribaga bog'liqdir. Bu nazariyada shaxsda ruy beradigan o'zgarishlarni jamiyatning tuzilishi; ijtimoiylashish usullari, atrofidagi odamlar bilan o'zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi. Bu ta'limotta ko'ra inson biologik tur sifatida tug'ilib, hayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

Chunonchi, angaliyalik olim Djon Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruhini «top-toza paxtaga» uxshatadi. Uning fikricha, bolaning «top-toza paxta» tarzidagi ruhiga nimalarni yozish mutlaqo katta odamlar ixtiyorlaridadir. Shuning uchun bolaning qanday odam bo'lib yetishishi, ya'ni unda qanday shaxsiy fazilatlarning tarkib topishi bola hayotdan oladigan tajribaga, o'zgaralar bilan muloqot jarayonida oladigan hayotiy tushuncha va tasavvurlariga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi.

Har ikkala yo'nalishning namoyondalari, o'z manfaatlarining tashqi jihatdan bir-biriga qarama-qarshi bo'lishiga qaramay, insonning psixik xususiyatlarini nasliy, biologik omillar ta'siri ostida, yoki o'zgarimas muhit ta'sirida avvaldan belgilangan va o'zgarimas narsa, deb e'tirof etadilar.

Ma'lumki, odam shaxs sifatida muntazam, qandaydir faoliyatda tarkib topib boradi, rivojlanadi, uning faolligi namoyon bo'ladi. Agarda hayvonlar tevarak-atrofdagi tashqi muhitga passiv moslashib, hayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya'ni tashqi muhitdagi tayyor narsalardan foydalansalar, odam esa tevarak-atrofidagi tashqi muhitga faol ta'sir ko'rsatib, uni o'z irodasiga bo'ysundiradi hamda o'zgartirib, o'z ehtiyojlarini qondirishga xizmat qildiradi.

Kuzatishlar jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, odamdagi tug'ma, irsiy mexanizmlari uning psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi-yu, biroq uning mazmunini ham, shaxsiy fazilatlarini ham belgilab bera olmaydi, Ta'kidlash zarurki, muhit ham bola psixikasini rivojlantirishda muayyan rol o'ynaydi. Faqat,

buning uchun bolani o'qitayotgan kishilarning ta'siri natijasida bola ana shu muhitni faol ravishda o'rganib olishi, tabiiydir.

Psixologiya fani zamonaviy ta'limotga asoslangan holda inson shaxsining tarkib topishini asosan uchta omilning ta'siriga bog'liqlini dalillar asosida izoxlab beradi. Ulardan;

- birinchisi - inson tug'ilib voyaga yetadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri;

- ikkinchisi - odamga uzoq muddat davomida muntazam tarzda beriladigan ta'lim tarbiyaning ta'siri;

- uchinchisi - odamga tug'ma ravishda, tayyor holda beriladigan nasliy xususiyatlarning ta'siridir.

Ma'lumki, har bir odam o'ziga xos, boshqalarda aynan takrorlanmaydigan ijtimoiy muxitda, aniq ijtimoiy munosabatlarda, ya'ni oila, jamoa va jamiyatda, odamlar orasida yashab ulg'ayadi, shakllanadi.

Bu ijtimoiy munosabatlarga odam jamiyat a'zosi sifatida, ma'lum guruhning, u yoki bu ijtimoiy guruhning namoyandasi sifatida va nihoyat, Tashkil qilinganlik va uyushqoqlik darajasi turlicha bo'lgan muayyan jamoalarning faol a'zosi sifatida qatnashadi.

Shaxsning mohiyati o'z tabiati jihatidan ijtimoiy xarakterga egadir. Shaxsdagi barcha psixik xususiyatlari, ijodiy faolligining rivojlaiish manbalari uning tevarak-atrofidagi ijtimoiy muhitda, jamiyatdadir. Inson shaxsi sababiy bog'liqlikda bo'lib, uning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Mana shu ma'noda shaxsning taraqqiyoti odamlar bilan munosabatda yuzaga keladigan ijtimoiy tajribani egallash jarayonidan iboratdir. Buning natijasida insonning psixik xususiyatlari, axloqiy fazilatlari, xarakteri, irodaviy sifatleri, qiziqishlari, e'tiqod va dunyoqarashi tarkib topadi.

Muhit, ma'lum maqsadga qaratilgan ta'lim va tarbiya, azaldan berilgan, genetik jihatdan qat'iy belgilangan nimanidir namoyon qilish uchun sharoitgina bo'lib qolmay, balki inson psixik xususiyatlarini tarkib toptiradi.

Bu borada, birinchidan, odam muhit ta'siri ostidagi passiv obyekt bo'lmay, balki faol mavjudotdir, Shu bois hayot sharoiti, tashqi ta'sir inson psixikasini belgilamaydi, balki odamning muhit bilan bo'lgan o'zaro ta'siri orqali, uning muhitdagi faoliyati orqali belgilanadi. Shu sababli muhitning ta'siri haqida emas, balki odamning tevarak-atrofdagi muhit bilan faol o'zaro ta'siri haqida gapirish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, psixikaning rivojlanishi pirovard natijada tashqi sharoitlarga, tashqi ta'sirotlarga bog'liqdir. Lekin bu rivojlanishini bevosita tashqi sharoitdan va tashqi vaziyatdan keltirib chiqarib bo'lmaydi. Bu sharoitlar hamda vaziyatlar hamisha odamning hayotiy tajribasi, uning shaxsi, individual psixologik xususiyatlari va psixik qnyofasi orqali ta'sir qiladi.

Uchinchidan, odam faol mavjudot sifatida o'zi ham ongli ravishda o'z shaxsini o'zgartirishi, ya'ni o'zi-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanishi mumkin, lekin, bu jarayon atrof-muhitdan ajralgan holda emas, balki muhit bilan moslashgan holda va muhit bilan o'zaro munosabatda sodir bo'ladi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarib shuni aytish mumkinki, odamning (bolaning, o'quvchining) ijtimoiy Tashkil topgan va faol faoliyati uning psixik rivojlanishining asosi, vositasi hamda shartidir.

O'z-o'zidan ma'lumki, odamning psixik rivojlanishi uchun tabiiy, biologik imkoniyatlar nihoyatda zarurdir. Inson psixik xususiyatlari me'yorida tarkib topishi o'chun muayyan darajadagi biologik tuzilish, inson miyasi va nerv sistemasi bo'lishi shart. Bu tabiiy xususiyatlar psixik rivojlanigani harakatta keltiruvchi kuchlar, omillar emas, balki faqat dastlabki sharoitlardir, xolos.

Tabiiy xususiyatlar taraqqiyotni harakatta keltiruvchi kuch emasligiga qaramay, insoniyat psixik taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi.

Birinchidan, tabiiy xususiyatlar psixik xususiyatlar taraqqiyotining turli yo'llarini va usullarini belgilab beradi. Inson nerv sistemasining xususiyatlari o'z-o'ziga shaxsning hych qanday psixik xususiyatlarini belgilamaydi, Hych bir me'yordagi bola dadil yoki qurqoq, irodali yoki irodasiz, mehnatsevar yoki yalqov, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi, Agarda tarbiya to'g'ri Tashkil qilinsa,

nerv sistemasining istalgan tidi asosida xarakterning barcha ijtimoiy qimmatli xislatlarini shakllantirish mumkin. Masalan, sabot-matonat va o'z-o'zini to'ta bilish xislatini nerv sistemasining tipi shiddatli bo'lgan bolalarda ham, yoki nerv sistemasining tipi vazmin bo'lgan bolalarda ham tarbiyalash mumkin va tarbiyala bo'ladi. Biroq birinchi hol bolalarni tarbiyalash ikkinchi holdagilarni tarbiyalashga qaraganda qiyinroq bo'ladi. Har ikkala holda kerakli sifatlarni tarbiyalash yo'llari va usullari ham churlicha bo'ladi.

Ikkinchidan, tabiiy xususiyatlar odamning biror sohada erishgan yutuqlari darajasiga ham ta'sir qilishi mumkin. Masalan, qobiliyat ko'rishlarida tug'ma individual farqlar mavjud. Shu sababli ba'zi odamlar boshqa odamlardan ma'lum bir faoliyatni egallash imkoniyati jihatidan ustun turishadi. Bazida esa aksincha, biror-bir faoliyat to'rini egallash imkoniyati jihatidan esa ulardan ortda qolinglari mumkin. Mana shu ma'noda olganda odamlar o'z qobiliyatlarini baravar rivojlantirish imkoniyatiga ega emaslar. Garchi tabiiy ko'rishklar o'quvchilarning psixik rivojlanishi uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lsa ham (shu sababli, masalan, ta'lim jarayonida ayrim o'quvchilardan boshqa o'quvchilarga nisbatan ko'proq- zo'r berish talab qilinadi, ayrim o'quvchiga o'qituvchi ko'proq kuch sarflaydi, e'tibor beradi va ko'proq vaqt ajratadi), bu ko'rishklarning o'zi psixik taraqqiyotda hal qiluvchi rol o'ynamaydi.

Turli yo'nalishga ega bo'lgan psixologlar, bir tomondan ta'lim va tarbiya, ikkinchi tomondan esa rivojlanish o'rtasidagi o'zaro munosabati muammosini keng doirada muhokama qilmoqdalar.

Rivojlanish deganda, odatda hodisalarning har ikki turi tushuniladi va bu tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir: 1) miyaning biologik, organik yetilishi, uning anatomik-fiziologik tuzilishi jihatidan yetilishi; 2) psixik (aqliy) rivojlanishning ma'lum o'sish darajalari sifatadagi, o'ziga xos aqliy yetilish sifatidagi psixik rivojlaiishi, o'z-o'zidan malumki, aqliy rivojlanish miya tuzilishining biologik yechilishi bilan bog'liqdir va bu xususiyat ta'lim-tarbiya ishlarida, albatta, hisobga olinishi lozim, chunki ta'lim miyaning organik jihatdan yetilishini inkor eta olmaydi. Biroq miya bo'zilishining organik jihatdan yetilishini

muhitga, ta'lim-tarbiyaga mutlaqo bog'lanmagan holda o'zining qat'iy biologik qonunlari asosida sodir bo'ladi, deb bo'lmaydi. Muhit, ta'lim-tarbiya va tegishli mashq, miya tuzilishining organik jihatdan yetilishiga yordam beradi.

Bu jarayonda ta'lim qanday mavqeyega ega? Ta'lim rivojlanishga nisbatan yetakchi vazifani bajaradimi yoki aksincha? Bu muammoning hal qilinishi ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasini, o'quv dasturlari va darsliklarning mazmunini belgilab beradi.

Bu borada nemis psixologi V.Shtern: ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni olg'a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixolog L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning yetakchilik roli bor, degan qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi va uni: ta'lim rivojlanishdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtirib olib boradi, deb aniq ifodalab beradi. Yuqorida bayon qilingan birinchi fikrga muvofiq ta'lim faqat rivojlanish tomonidan erishilgan narsalardan foydalanadi Shuning uchun aqliy jihatdan yetilish jarayoniga aralashmaslik, unga xalaqit bermaslik, balki ta'lim uchun imkoniyat yetilguncha chidam bilan passiv kutib turish kerak.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening nazariyasi ham ayni shu g'oyalar bilan yo'g'rilgandir.

J.Piajening fikricha, bolaning aqliy o'sishi o'zining ichki qonunlari asosida rivojlana borib, sifat jihatdan o'ziga xos bir qator genetik bosqichlarni bosib o'tadi. Ta'lim - bu aqliy yetilish jarayonini faqat bir qadar tezlatishga yoki sekinlashtirishga qobildir, lekin u aqliy jihatdan yetilish jarayoniga hech qanday jiddiy ta'sir ko'rsata olmaydi. Demak, ta'lim rivojlanish qonunlariga buysunishi kerak. Masalan, bolada mantiqiy tafakkur yetilmay turib, uni mantiqiy fikr yuritishga o'rgatish foydasizdir. Ta'limning turli bosqichlari bolaning tegishli psixologik imkoniyatlari pishib yetiladigan muayyan yoshidan qat'iy nazar bog'liqligi ana shundan kelib chiqadi.

Ta'kidlash joizki, ta'lim yetakchi rolni bajaradi, ta'lim va rivojlanish esa o'zaro bir-biriga bog'liqdir; ular alohida sodir bo'ladigan ikki jarayon bo'lmay, balki bir butun jarayondir Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas.

Ta'lim rivojlanishga turtki bo'ladi, rivojlanishni o'z ortidan ergashtirib boradi. Zarur sharoit tug'ilganda ta'lim mantiqiy fikrlash malakasini tarkib toptiradi va tegishli aqliy rivojlanish uchun zamin bo'ladi, lekin, ta'lim rivojlanishga turtki bo'lish bilan bir vaqtda o'zi rivojlanishga tayanadi, erishilgan rivojlanish darajasining xususiyatlarini, rivojlanishning ichki qoidalarini albatta, inobatga oladi. Ta'limining imkoniyatlari juda keng bo'lsa-da, biroq cheksiz emas. Yirik rus psixologi L.S.Vigotskiy talim va taraqqiyot muammosiga ijtimoiy-tarixiy jarayon nuqtai-nazaridan yondashib, bilimlarni o'zlashtirish insoniyatning tarixi taraqqiyotida yaratilgan madaniyatda ishtirok etish jarayonidir, deb ta'kidlaydi. U olga surgan psixik funksiyalar taraqqiyotining madaniy-tarixiy nazariyasiga ko'ra, psixik faoliyat taraqqiyot uning «tabiiy» shaklini bevosita qayta qurgan holda, turli alomatlar bilan avval tashqi, so'ng ichki ifodalanishni nazarda tutib, «madaniy» shaklini egallash tushuniladi,

Shu munosabat bilan L.S.Vigotskiyning psixologiyaga kiritgan «psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi» tushunchasi muxim ahamiyat kasb etadi. Buning asl mohiyati, bolaning mustaqil faoliyat kattalar bilan hamkorlikda, uning rahbarligida amalga oshiriladi. L.S.Vigotskiy tomonidan kiritilgan «psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi» tushunchasi «ta'lim taraqqiyotdan oldinda boradi» degan umumiy qoidaning yaqqol mazmunini tushunish uchun imkoniyat yaratadi.

E.Torndayk va J.Piajening ta'lim bilan taraqqiyotni ayni bir narsa deb tushuntirishiga qaramay L.S.Vigotskiy: «Bola taraqqiyotinn hyech mahal maktab ta'limidan tashqaridagi soya deb hisoblash mumkin emas», - deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, ta'lim va taraqqiyot bir-biriga tobe bo'lmagan jarayonlardir, degan yo'nalishdagi psixologlarni ham u qattiq tanqid qiladi. P.P.Blonskiy ta'limning bola taraqqiyotidagi o'rniga alohida ahamiyat beradi, shuning uchun o'quvchilarning aqliy rivojlanishi to'g'ridan-to'g'ri maktab dasturi mazmuniga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha-ta'lim jarayonida bolalar ma'lum qoida asosida faoliyat qilishga odatlanadilar. Ta'lim ta'siri natijasida o'quvchilarda o'z-o'zini va o'zining aqliy faoliyatini nazorat qilish yuzaga keladi. Psixolog-

olimlardan V.V.Davidov, P.Ya.Galperin, D.B.Elkonin, N.A.Menchinskaya, A.A.Lyublinskaya, E.G.G'oziyevlar o'z tadqiqotlarida ta'limning taraqqiyotdagi yetakchi rolini ta'kidlashadi.

Psixik taraqqiyotning omillari va sharoitlari aniqlab olingan taqdirda ham, psixikada yuzaga keladigan o'zgarishlarning manbalari, psixik rivojlanishni harakatta keltiruvchi kuchlar nimalardan iborat, degan savolning tug'ilishi, tabiiydir.

Bolaning psixik rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuchlar murakkab va turli-tumandir. Rivojlanishning mohiyati qarama-qarshiliklar kurashidan, ichki ziddiyatlardan va bolaning psixik rivojlanishini bevosita harakatta keltiruvchi kuchlar, ta'lim va tarbiya jarayonida yuzaga keladigan hamda bartaraf qilinadigan eskilik va yangilik o'rtasidagi qarama-qarshiliklardan iboratdir. Bunday ziddiyatlarga, masalan, faoliyat tomonidan yuzaga keladigan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlar; bolaning o'sib borayotgan jismoniy va ruhani imkoniyatlari bilan esa, tarkib topgan o'zaro munosabat shakllari va faoliyat turlari o'rtasidagi ziddiyatlar; jamiyat, jamoa, katta odamlar tomonidan kundun-kunga ortib borayotgan talablar bilan psixik taraqqiyotning mazkur darajasi o'rtasidagi ziddiyatlar qiradi.

Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchida mustaqil irodaviy faoliyatga nisbatan bo'lgan tayyorlik bilan xatti-harakatlarning mavjud vaziyatga yoki bevosita ichki kechinmalarga bog'liqligi o'rtasida ziddiyat mavjuddir o'smirlarda esa eng kuchli ziddiyatlar bir tomondan, uning o'ziga, o'zi baho berishi va o'z talablari darajasi va ikkinchi tomondan, atrofdagilarning unga nisbatan bo'lgan munosabatlari haqidagi ichki kechinmasi o'rtasida. Shuningdek, o'zining jamoadagi real mavqeyi to'g'risidagi ichki kechinmasi o'qishsada, katta odamlar hayotida to'la huquqli a'zo sifatida qatnashishi ehtiyoji bilan bunga o'z imkoniyatlarining mos kelmasligi o'rtasida paydo bo'ladi.

Ko'rsatilgan barcha ziddiyatlar birmuncha yuqori darajadagi psixik faoliyatlarni tarkib toptirish orqali bartaraf qilinadi. Natijada bola psixik rivojlanishning yanada yuksakroq bosqichiga ko'tariladi. Ehtiyoj qondiriladi -

ziddiyat yo'qoladi. Biroq qondirilgan ehtiyoj, yangi ehtiyojni tug'diradi. Bu ziddiyat boshqa bir ziddiyat bilan almashinadi, taraqqiyot davom etadi.

Rivojlanish faqat sof miqdor o'zgarishlari jarayonidan, ya'ni qandaydir psixik hodisalarning, xususiyat va sifatlarning ko'payishi yoki kamayishidan iborat bo'lib qolmay, balki sifat jihatdan yangi xususiyatlarning, ya'ni yangidan hosil qilingan sifatlarning paydo bo'lishi bilan bog'likdir.

Psixologlar psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlari borligini qayd etib ko'rsatmoqdalar. Biroq muhit ta'siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari hayot sharoitiga, faoliyatta va tarbiyaga bog'liqdir. Mana shunday umumiy qonuniyatlarga birinchi navbatda psixik rivojlanishning notekisligi qiradi. Buning mohiyati shundan iboratki, har qanday sharoitda, hatto ta'lim va tarbiyaning eng qo'lay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, funksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab turmaydi. Bolaning ayrim yosh davrlarida psixikaning u yoki bu yo'nalishlarida rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar paydo bo'ladi va bu sharoitlarning ba'zilar vaqtinchalik, o'tkinchi xarakterda bo'ladi. U yoki bu psixik xususiyatlar va sifatlarning rivojlanishi uchun eng qulay sharoitlar bo'lgan ana shunday yosh davrlari senzitiv davrlar deb ataladi.

1.2. Zamonaviy talabalar shaxsi psixologiyasiga doir ilmiy ta'limotlar talqini

Tarbiya psixologiyasi maqsadga muvofiq ravishda tashkil etilgan pedagogik jarayon sharoitida inson shaxsi shakllanishining qonuniyatlarini o'rganadi. Tarbiya har qanday jamiyatning muhim vazifasidir.

Tarbiya—bu shaxsning ijtimoiy, ma'naviy va ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlash maqsadida uning ma'naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Prezidentimiz I.A.Karimov: «Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O'zining qadr-qiymatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga zga bo'lamiz» deb ta'kidlaganlaridek, «Ta'lim

to'g'risida» gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» bugungi kunda shaxs tarbiyasiga jiddiy e'tiborni qaratmoqda.

Xulq-atvor va odatni shakllantirish-ma'lumki, inson ongining yuksak belgilaridan biri-uning o'zini anglashidir.

Insonning o'zini anglashi o'z navbatida shaxsning muhim belgisi hisoblanadi.

Odam o'z tevarak – atrofidagi olamni biluvchi va shu olamga ta'sir etuvchi subyektdir. Odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan narsalari uning uchun obyektidir. Ana shu nuqtai– nazardan olganda, odamning o'zini anglashi subyektiv ravishda o'zini «Men» deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot bo'lganligidan unga o'zligini anglash qobiliyati xosdir. Faqat ijtimoiy hayotda, o'zga kishilar bilan qiladigan har turli munosabatlarda odamning o'zini anglashi, o'zini «men» deb bilishi vujudga keladi va taraqqiy etadi. Odam o'zini alohida shaxs sifatida kim deb bilishi, o'zining o'tmishi va kelajagini anglashi, o'z huquq va burchini anglashi, va nihoyat o'zining fazilati hamda kamchiliklarini anglashi o'zini anglashiga kiradi.

Insonning tabiatini o'zgartiradigan, uning shaxsini tarkib topishiga ta'sir qiladigan kuch ijtimoiy omillar yoki boshqa qilib aytganda, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari hamda ishlab chiqarish munrosabatlarining o'sishi va o'zgarishidir. Bundan tashqari yana inson orttirgan tajribalarning tarbiya vositasi orqali bolalarga berilishidir. Shunday qilib, inson shaxsi juda murakkab psixologik kategoriya bo'lib, u kishining individual hayoti davomida ma'lum konkret omillarning ta'siri ostida sekin–asta tarkib topadi. Ilmiy manbalarga qaraganda inson shaxsi uchta faktorlar ta'sirida tarkib topadi. Ulardan birinchisi, odam tug'ilib o'sadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri bo'lsa, ikkinchisi, odamga uzoq muddat davomida sistemali beriladigan ijtimoiy ta'lim - tarbiyaning ta'siridir va nihoyat, uchinchisi odamga nasliy yo'l bilan beradigan irsiy omillarning ta'siridir.

Insonning paxsik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi, ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli hal qiluvchi ahamitga egadir. Lekin, inson shaxsining tarkib topishi, yuqorida aytib o'tganimizdek, faqat shu faktorga

mos, balki uchinchi bir faktorga ham bog'liqdir. Bu faktor nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlarning ta'siridir. Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlar beriladi. Masalan: tanasining tuzilishi, soch va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug'ma ravishda berilishi mumkin. Lekin, shuni hych qachon esdan chiqarmaslik kerakki, odamga hych vaqt tarbiya uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilan bog'liq bo'lgan sifatlari nasliy yo'l bilan berilmaydi. Nihoyat, nodir haollarda ayrim qobilyatlar, masalan, musiqa, matematika qobilyatlarda nasliy yo'l bilan berilishi mumkin. Bunday imkoniyatlarning amalga oshirilishi, ya'ni ruyobga chiqishi uchun albatta, ma'lum sharoit bo'lishi kerak. Hozirgi kunda xalqimiz orasidan yetishib chiqqan ist'dodli olimlar, muhandis– ixtirochilar, yozuvchi va shoirlar, davlat va jamoat arboblari, istyedodli artistlar, rassomlar va boshqa kishilarimizga nasliy yo'l bilan berilgan barcha imkoniyatlarning ro'yobga chiqishi uchun har qanday sharoit maydonga kelganligini dalili bo'la oladi.

Bolalar maktab yoshiga yetgach, shaxs shakllanishining yangi mazmuni boshlanadi. Kichik maktab, o'smirlik va katta maktab yoshi davrlarida shaxs shakllanishining yuqori bosqichi namoyon bo'ladi.

Inson shaxsini o'rganish masalasi bilan falsafa, psixologiya, pedagogika kabi fanlar shug'ullanadi. Hozirgi davrda inson muammosi aniq va gumanitar fanlarning umumiy tadqiqot obyektiga aylanib bormoqda. Shunga qaramasdan, bir tomondan, insonni o'rganishda differensiasiya hodisasi yuz bermoqda, ikkinchi tomondan, inson taraqqiyotining sintetik tavsifi bo'yicha integrasiya holati ko'zga tashlanmoqda. Inson bir qator fanlarning tadqiqot obyektiga ekanligini yig'iq tarzda tasavvur etish uchun unibiososial va sosiobiologik jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq. Ma'lumki inson hayoti va faoliyatining operasional (o'quv, operasiya, harakat, malaka) mezxanizmi uning ontogenezida belgisi shakllanadi, natijada u kamolot cho'qqisining muayyan darajasiga erishadi.

Yosh davr sifatlari ontogenetik evolyusiya bosqichlarida izchil ravishda namoyon bo'ladi va takomillashuv jarayonida o'z ifodasini topadi, jinsiy domorfizm xususiyati esa ularga mos tushadi. Individning individual- tipologik

xususiyatiga konstitusion (tana tuzilishi, bioximik individuallik) holatlar, simmetriya va assimetriya juft reseptorlari, effektorlarifunksiyasi kiradi. Bu xususiyatlar va xossalr birlamchi hisoblanib, hujayra va molekulyar tuzilishning barcha darajalarida ishtirok etadi.

Yosh, jinsiy va individual tipologik xususiyatlar sensor, mnemik, verbal va mantiq psixofiziologik funksiyalari dinamikasi hamda organik ehtiyojlar tuzilishini aniqlaydi. Individning bu xususiyatlarini ikkilamchi deb atab, ularning integrasiyasi temperamentida va tug'ma mayllarda ifodalanishini ta'kidlab o'tish joiz. Yuqoridagi sifatlar rivojining muhim shakli ontogenetik evolyusiyadan iborat bo'lib, ular filogenetik dasturga asoslanib hukm suradi. Yesh va individual o'zgaruvchanlik insoniyatning ijtimoiy – tarixiy taraqqiyoti ta'sir ostida har xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Individning dinamik xususiyatlariga shaxsning ijtimoiy sifatleri ta'sir etib, uning individual o'zgaruvchanligi omilini kuchaytiradi.

Insonning shaxs sifatida tavsiflashning muhim lahzasi, uning dinamik xususiyatlari hisoblanib, jamiyatdagi statusi (iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, ya'ni uning jamiyatda egallagan o'rni) orqali ifodalanadi. Status negizida doimiy o'zaro aloqalar tizimi yotadi. Rolning ijtimoiy funksiyasi muayyan maqsadlarga va qadiryatlarga yo'nalganlik shaxsni faollashtiradi. Status, rol, qadriyatga yo'nalganlik shaxs xususiyatlarining birlamchilarini tashkil etadi va uning tuzilishida asos bo'lib xizmat qiladi.

Shaxsning ta'rifi xulq motivasiyasi xususiyati va ijtimoiy fe'l – atvor tuzilishini belgilaydi. Shaxsning birlamchi va ikkilamchi ifatlarining o'zaro ta'sirini birlashtiruvchi yuksak samara tarzida inson xarakteri va mayllari yuzasiga keladi. Insonning shaxs xislatlarini rivojlantiruvchi asosiy shakl – uning jamiyatdagi hayot yo'li va ijtimoiy tarjimai holi hisoblanadi.

Individ, shaxs va subyektlar taraqqiyotining tadqiqotida qo'yidagi holatlarga e'tibor qilishi zarur:

- inson rivojining asosi hisoblangan omillar va shart – sharoitlar (ietimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash muhiti omillari):

- insonning o'ziga taaluqli, asosiy tavsiflar, uning ichki qonuniyatlari, mexanizmlari, evolyusiya bosqichi, barqarorlashuvi va involyusiya;

- inson yaxlit tuzilishining asosiy tarkiblari, uning ichki qonuniyatlari, shaxsning tashqi ta'siriga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning takomillashuvi kabilar.

Uch xil xususiyatli tadqiqot dasturining tarkibiy qismlari insonning amaliy va nazariy faoliyatining mezonlari hisoblanadi. Chunki, faoliyatda yaxshi muhiti tarixiy tajribani egallash interiorizasiya va ekteriorizasiya amalga oshadi.

Odamning maqsadga qaratilgan ijtimoiy foydali faoliyati prosessida hayotiy deb ataladigan mexanizmlari va ongli faoliyatining funksional sistemasi prosesslari yuzaga keladi. Ana shular tufayli odam bilimlarni, ko'nikma va malakalarini, kishining sosial tajribalarini o'zlashtiribgina qolmay balki o'zining idroki, tafakkuri, hayoli, hissiyotlari va irodasini bir so'z bilan aytganda, voqyelikka bo'lgan ongli munosabatini hamda o'z harakatlari shaxsning hayoti faoliyatida ma'lum rolni bajaruvchi va har bir murakkab qurilmadan iborat bo'lgan hamda shartli ravishda to'rtta o'zaro mustahkam bog'langan funksional bosqichlarga birlashtiriladi:

Birinchisi - boshqaruv tizimi:

Ikkinchisi - stimullashtirish tizimi:

Uchinchisi – stabilizasiyalash tizimi:

To'rtinchisi – indikasiyalash tizimi:

Shaxsning ana shu sosial ahamiyatga ega bo'lgan barcha sifatleri ijtimoiy taraqqiyotning yuksak ongli faoliyatchisi sifatidagi shaxsning hulq atvori va xatti – harakatlarini belgilaydi.

Birinchi tizimning hosil bo'lishida analizatorlar o'rtasidagi doimiy tabiiy aloqani aks ettiruvchi filogenetik mexanizmlar katta rol o'ynaydi. Biroq, bu ilgari yuqorida ta'kidlab, o'tganimizdek ontogenez prosessida filogenetik analizatorlar o'rtasidagi aloqa vaqtli aloqalar bilan organik jihatdan qo'shilib keladilar. Bunda mazkur tizimning ichida perseptiv tizimiga o'tib ketadigan yuksak darajada integrasiyalangan ma'lum ichki sensor komplekslarni hosil qiladi. Bunday

komplekslar qatoriga nutq, eshitish, ko'rish hamda sensomotor komplekslarni kiritish mumkin. Mana shu komplekslarning hammasi odamning hayot – faoliyati jarayonida o'zaro bir – biri bilan doimiy aloqaga kirishib, sensor yaratadi. Insonning sensor - perseptiv jihatlari doimo takomillashib boradi.

Ikkinchi tizim barqaror psixik holatlarni o'z ichiga oladi. Bu holatlar bolaning aniq maqsadni ko'zlovchi va foydali faoliyatning ongli subyekti sifatida bola boshlagan ilmlarining dastlabki yillaridayoq shakllana boshlaydi. Temperament, intellekt, bilim va munosabat ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi.

Uchinchi tizim - shaxsni arbob sifatida stabilizasiya tizimidir. Yo'naltirilganlik, qobiliyat, mustaqillik va xarakter uning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Yo'naltirilganlik - shaxsning integral va generalizasiya qilingan xususiyatlardir.

<i>Integral</i> – (lotin tilida – «bugun», «tiklangan») – uzviy bog'liqlik, butunlik, birlikdir.
--

<i>Generalizatsiya</i> (lotin tilida – «umumiy», «bosh») – shartli va shartsiz reflekslarning umumlashishi.

Yo'naltirilganlik bilim, munosabatlarning hamda shaxsning xulq - atvori va hatti – harakatlarida ijtimoiy ahamiyat yetakchilik qilgan motivlarning bir butun ekanligida o'z ifodasini topadi. Bu xususiyat odamning dunyo qarashi, qiziqishlari va ma'naviy ehtiyojlarida namoyon bo'ladi.

Yo'naltirilganlik strukturasi g'oyaviy e'tiqod katta rol o'ynaydi. G'oyaviy e'tiqod – bu bilimning, o'sha shaxsga hos bo'lgan intellektual, emosional va iroda sifatlarining sintezi, g'oyalar va hatti – harakatlar bir butunligining negizidir.

To'rtinchi tizim o'z ichiga shunday xususiyatlar, munosabatlar va hatti – harakatlarni oladiki, ular real shaxslarning ijtimoiy (o'y fikrlari va his tuyg'ulari) aks ettiriladi.

Ular bu shaxslarning siyosiy jihatdan ongli, ijtimoiy taraqqiyotning ma'sul arboblari sifatida xulq - atvorini belgilab beradi. Bunga gumanizm, kollektivizm, optimizim va mehnatsevarlik fazilatlari kiradi.

Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar, psixologik shart- sharoitlar.

Shaxs shakllanishida u yashayotgan muhit, kishilar jamiyatining roli juda kattadir. Masalan, biron mahallada inson shaxsining tarkib topishiga aktiv ta'sir ko'rsatuvchi beshyuz ta o'ziga xos ijtimoiy muhit bor degan ma'noni bildiradi. Bu yerda shunday bir savol tug'uladi: (tashqi muhit inson shaxsining tarkib topishiga qanday ta'sir -qiladi?)

Birinchidan ijtimoiy muhitdagi turli muassasalar odamning ongiga bevosita ta'sir qilib, unda chuqur iz qoldiradi.

Ikkinchidan, tashqi ijtimoiy muhit ta'sirining chuqurroq va mustahkamroq bo'lishiga odamning o'zi yordam beradi. Ma'lumki, bolalar o'z tabiatlariga ko'ra ilk yoshlik chog'laridan boshlab, nihoyat darajada taqlidchan bo'ladilar. Bolalar katta oldamlarning barcha hatti – harakatlariga bevosita taqlid qilish or-qali bu hatti – harakatlari, yaxshi – yomon fazilatlarni o'zlariga singdirib boradilar.

Bolalar oilada, ko'cha – kuyda, katta odamlarning har bir harakatlarini, o'zaro munosabatlarini zimdan keuzatib turadilar.

Inson shaxsining tarkib topishida tashqi ijtimoiy muhitning rolit haqida gap borar ekan, shuni ham ta'kidlab o'tish zarurki, ayrim g'ayri tabiiy hodisalar inson shaxsining tarkib topishida tashqi muhit ta'sirining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini to'la tasdiqlaydi. Biz ayrim tasodifiy hollarda odam bolalarining yovoiy hayvonlar muhitiga tushib qolish hodisasini nazarda tutayapmiz. Hayotda bunday hodisalar djuda siyrak bo'lsa ham har holda uchrab turadi. Masalan hindistonlik doktor Sing Kalkutta yaqinidagi o'rmonzorda bo'ri bolalari bilan birga ikkita odam bolasining ham to'rt oyoqlab yugurib yurganini ko'ribqoladi. Keyin ularni poylab, qarorgohlarini topib, bolalarini olib ketadi. Ulardan biriga Amala ikkinchisiga Kamala deb nom qo'yadi. Shunarsa harakterliki, bolalar yoshlikdan bo'ri muhitiga tushub qolganliklari tufayli, fe'l – atvorlari hatti – harakatlari, jihatdan bo'rilaridan farq qilmas edilar. Nutq yo'q demak tafakur ham nihot

darajada cheklangan edi. Juda katta qiyminchiliklar bilan qayta tarbiyaalanilayotgan bo'ri muhitidagi bolalar shamollash natijasida o'lib qoladilar. Bu hodisa odamning shaxs sifatida rivojlanishi uchun eng avval insoniy muhit, ya'ni ijtimoiy muhit bo'lishi kerakligini to'la tasdiqlaydi.

Shaxs va uning psixologiyasiga ta'sir etuvchi ikkinchi omil – ta'lim – tarbiya tizimidir. Ma'lumki, ta'lim–tarbiya inson ongini shakllantiradi, uning dunyoqarashi, e'tiqodi, hayotga bo'lgan munosabatini tarkib toptiradi. Agar bolalarning ruhiy taraqqiyotlari va shaxsiy xususiyatlarining tarkib topishi faqat tashqi ijtimoiy muhit bilan, ta'lim – tarbiyaning o'zigagina bog'liq bo'lganda edi, unday paytda biz bir xilda sun'iy va aynan bir xil ta'lim – tarbiya sistemasini tashkil qilib, har tomondan bab-baravar taraqqiy etgan va deyarli bir shaxsiy xususiyatlarga ega kiishilarni yetishtirib chiqarar edik. Vaholanki, bunday bo'lishi mumkin emas, shuni aytib o'tish kerakki bola shaxsining tarkib topishiga ta'lim – tarbiyaning ta'siri degvanda, albatta birinchi navbatda tarbiya muasssalarida, ya'ni bog'cha, maktab, internat, lesiy va kollejlarda beriladigan ta'lim – tarbiya tushuniladi. Biroq bunday oilada bolaga beriladigan ta'lim – tarbiya mutloqo mustasno emas. Oiladagi umumiy ijtimoiy muhitdan tashqari oilada beriladigan ta'lim – tarbiyaning roli kattadir. Bola tarbisi bilan sistemali shug'ulnadigan va umuman shug'ullanmaydigan oilalarga misollar keltirish mumkin.

Yuqorida aytib o'tilgan ikkita omildan tashqari uchinchi omil ham mavjud – bu nasliy husuiyatlardir. Odamga nimalar nasliy beriladi? Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik hususiyatlari beriladi. Masalan tana tuzulishi sochi va ko'zlarining rangi ovozi gapirish uslublari ayrim harakatlari tug'ma berilishi mumkin. Lekin shuni hye qachon esdan chiqarmaslik kerakki, odamga hyech vaqtarbiya uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tosmonlari bilan bog'liq bo'lgan sifatlari nasliy yo'l bilan, ya'ni tug'ma ravishda berilmaydi. Nixoyatda nodir hollarda ayrim qobilyatlar, amasalan musiqa , matematik qobilyatlariga nasliy yo'l bilan byuyerilishi mumkin.

Odamning ruhiy taraqqiyoti va shaxsiy xususiyatlarining tarkib topiishi haqida gapirar ekanmiz, yana bir muhim narsa ustida to'xtab o'tish kerak. Hozirgi

kunda tez – tez akselerasiya termenini ishlatayapmiz. Xo'sh akselerasiya bu nia? Akselerasiya – «tezlatish» degan ma'noni anglatid. Hozirgi kunda bolalarni ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan juda jadallik bilan rivojlanayotganliklarining guvohi bo'lib turibmiz. Xo'sh buning sababi nima? Albatta, bunga turli fikrlar bor. Ayrim olimlar akselerasiyaning sababini ilmi- texnika bilan bog'lab tushuntirishga intilmoqdalar. Ularning fikricha ilmiy – texnikaning juda jadal tempi bilan rivojlanishi insoniyatning oldiga misilsiz ko'p informasialarni idrok qilish va fikrda qayta ishilash talablarini qo'ydi. Bu talab o'z navbatida insonni har tomonlama, ya'ni ham jismoniy, ham psixiuk djihatdan tez rivojlanishiga olib keldi. Yuqorida aytib o'tilgan olimlarning fikricha, akselerasi – bu 20 asrning ikkinchi yarmiga xos bo'lgan xodisadir.

«Tarbiyasi qiyin» bolalar pedagogik qarovsizlik natijasidir. L.S. Vigotskiy fikricha, «qiyin» o'smir xayoti munosabatlar xarakterining natijasidir.

Bular avalo qaysar, injiq bollar, ularni qiziqarli faolyat turiga tortish, ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir.

Shuni aytish lozimki, tarbiyasi og'ir bolalar uchun ular yashayotgan muhit, oila, ular o'qiyotgan jamoa, guruhning roli juda kattadir.

Tarbiya jarayoning samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar tarbiyali bo'lish – bu xulq - atvorini nazorat qilishdan iboratdir: Bunday nazorat inson yomon hatti – harakatlarni bajarmaslik imkoniyatini beradi.

Agar shaxs xulq atvorini axloqiyliigi haqida qayg'ursa, u ijtimoiylashuvga erishgan bo'ladi.

Tarbiyalanganlik ijtimoiylashuvini o'rganish jarayoni sifatida qaraladigan yosh psixologiyasida olingan natijalarda asoslanadi: Bola o'zini egosentirik emas, balki tarbiyali tutishi uchun tarbiyalanganlik qanday rag'batlantirilishi kerak? Tarbiya o'z mohitiga ko'ra ijtimoiy jihatdan ijobiy ehtiyojlarni hosil qilishdir. Agar ta'lim shaxsning ongini shakllantirish bo'lsa, tarbiya uning ongsizlik sferasiga ta'sir etishdir. Bolalarga ularni tarbiyalaydiganlarga hissiy yaqinlik hos. Odatda 6 oylik bolalar unga g'amxo'rolik qiladigan ota – onasiga bog'lanib qoladilar. Ota – onaning oldida bo'lish, ular bilan muloqotda bo'lish

bolalarga juda yoqadi, ularning yo'qligi bolaga yoqmaydi. Ota – onaning g'amxo'rligini bildiradigan so'zlar hatti – harakatlar bola uchun juda katta ahamiyatga ega, uni erkalamaslik, suymaslik salbiy ahamiyatga ega bo'ladi. Xulq - atvorning dastlabki ijtimoiylashuvi xuddi shu o'rganish jarayoni orqali sodir bo'lishi mumkin: xulq - atvorning istalgan shakllari g'amxo'rlik va e'tibor bilan tag'dirlanadi, kutilmagan shakllari esa qo'llab - quvvatlanmaydi. Lekin, yaxshi xulq - atvorini rag'batlantirish va yomon xulq atvor uchun jazolash axloqiy ijtimoiylashuvining kichik bir qismidir. Biz ko'rib chiqqan xulq - atvor hamma bolalarga ham taluqli emas.

Bolalarni tarbiyalash samaradorligini oshirishda anana va urf odatlarning roli katta.

Xalq urf odatlari, ananalari va marosimlari katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ular odamlarni bir – biriga yaqinlashtiradi, do'stlik birodarlik his tuyg'ularini rivojlantiradi. Bular o'z navbatida yoshlar uchun ibrat namunasini o'taydi.

Mustaqil jamiyatning baxt – saodati yo'lida halol mehnat qilish: jamiyat boyligini saqlash va ko'paytirish yo'lida har bir kishining tinmay g'amxo'rlik qilishi, ijtimoiy burchni yaxshi anglash; Jamiyat xayotida va shaxsiy hayotda halollik va rostgo'ylik, axloqiy sofdillik, odamiylilik va kamtarlik milliy va irqiy adovatlarga aslo yo'l qo'ymaslik va shu kabilar tarbiya jarayonining muhim hislatlaridir.

Tarbiya jarayonida g'amxo'rlikning funksiyasi kattadir. Bolalar befarq otana onalarga nisbatan g'amxo'r otana onaga ko'proq taqlid qiladilar. G'amxo'r ota – onalar bolaning salbiy xulq atvorini qo'llab quvvatlamaganda bola o'z hatti – harakatlarining oqibatini ertaroq anglaydi.

Tarbiyaviy jarayonni amalga oshirishda g'amxo'rlik bilan bir qatorda yaxshi ko'rishga asoslangan intizomga rioya qilish zarurdir. Bu bola bilan doimiy muloqotni – tushuntirishni, muhokama qilishni agar bolaning xulq - atvori shuni talab qilsa og'zaki tanbeh berishni yaxshi xulq - atvor uchun taqdirlashni nazarda

tutadi. Ushbu bildirilgan fikrlar tarbiya jarayonining texnologiyasini quyidagicha tasniflash imkonini beradi (1.2.1 rasm).

Tarbiya jarayonining texnologiyasi		
<p>Tarbiyalovchini alohida takrorlanmasligini individuallik sifatida tushunmoq lozim. Uning ehtiyojlari strukturasi aniqlash kerak.</p>	<p>Ijobiy emosiyalar vositasida ijobiy xulq - atvor odatlarini shakllantirmoq kerak. Ong ham, iroda ham motivlar iyerarxiyasini shakllantira olmaydi. Zotan, bir ehtiyojning o'rnini faqat boshqa ehtiyojgina egallashi mumkin.</p>	<p>Ehtiyojlarni qondirish vositalari bilan bolani qurollantirish tarbiya va tarbiyachidan muloqotni ham hamdardlikni ham emas, aynan shu vositalar bilan qurollantirishni kutadi.</p>
<p><i>Arastu aytganidek «Tarbiya uch narsaga ehtiyoj sezadi: iste'dod, ilm va mashqqa».</i></p>		

1.2.1-rasm. Tarbiya jarayoni texnologiyasining tuzilishi

Konfutsiy «Eskini o'zlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo'la oladi» degan edi. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat miqqiyosida ta'lim – tarbiya ilm fan kasb – hunarga o'rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zururat sezila boshladi. Bugungi kunda tarbiya jarayonida ham qator o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, ma'rifat xalqimiz millatimiz qonidadir. Ananaviy sharqona qarashga ko'ra, ma'rifatliliylik faqat bilim va malaka emas, ayni paytda chuqur ma'naviyatva go'zal axloq degani hamdir.

Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisiga lamashishi shuningdek milliy mustaqillik va uning ne'matlari republikamiz fuqarolarida tub o'zgarishlarni vujudga keltirmoqda. Milliy tuyg'u, qiyofa, xarakter, tab, kuy, raqs, ma'naviyat, qadriyat hamda ruhiyat ta'siri ostida o'zining tub mrohiyatini aks ettira boshladi. O'tmishning boy me'romi, uning ananalari milliy istiqlol tufayli o'z egalari qaytarib berildi. Fuqarorlarning ijtimoiy ongi asta – sekin o'zgarib

borishi natijasida etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshladi. Milliy umubashariylik xislatlari o'rtasida adolatlilik, teng xuquqliylik aloqalari o'rnatilmoqda.

21 asrda shaxs shakllanishida, uning tarbiyalanganlik darajasini diniy, xususan «Hadis» ilmining ahamiyati kattadir. Shaxslararo munosabatda tenglik, g'amxo'rlik, samimiyylik. O'zaro yordam, sempatia. Antipatiya hamdardlik, sevgi muhabbat singari milliy xususiyatlarni tarkib toptirishda hadislarining roli yanada ortmoqda.

O'zbek oilasida tarbiya mohiyati mazmuni tarbiyaning kundalik va istiqloq rejasi bolalarga ta'sir o'tkazish vositasini tanlash va undan unumli foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida xalq ananalari yotadi.

O'zbek xalqining etnopsixologik xususiyatlaridan unumli foydalanish har tomonlama taraqqiy etgan inson shaxsini tarkib toptirishda muhim rol o'ynaydi. Abdulla Avloniy aytganidek: «Tarbiya biz uchun yo hayot yo mamot yo najot yo halokat yo saodat yo falokat masalasidir».

Yosh avlod tarbiyasida milliy ruhiyat, umuminsoniy, xalqchil milliy qadriyatlar, urf odatlar, an'analar yetakchi o'rin tutmoqi lozim. (Tarbiya etnopsixologik va etnopedagogik munosabat). Bular orqali yoshlarda qo'yidagi fazilatlarni tarbiyalash lozim.

- a) Yoshlarda vatanparvarlik his – tuyg'ularini shakllantirish;
- b) hayrihoqlik, odamlarga hurmat, mehr- shafqat;
- v) kattalarni hurmat qilish, e'zozlash;
- g) muloyimlik;
- d) ishbilarmonlik, mohirlik, ishchanlik, iqtisodiy tafakkur;
- ye) kichik yoshdan mehnatsevarlik;
- j) jismoniy baquvvatlik;
- z) axloq - odoblilik;
- i) oilaparvarlik;
- k) ayollarga hurmat;
- l) o'zaro hamkorlikka intiluvchanlik;

Ma'lumki, yoshlarning ma'naviy – ahloqiy tarbiyasi bilan oila, mahalla, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari, huquqni muhofaza qiluvchi tashkilotlar, ilmiy - pedagogik kadrlar shug'ullanadilar. Tarbiya jarayoni barcha ishtirokchilarning bahamjihatlik bilan olib boradigan ishlarigina o'zining ijobiy natijalarini berishi mumkin.

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ni amalga oshirish vazifalari ana shuni taqozo qiladi.

1.3. Zamonaviy talabalar shaxsi psixologiyasini shakllantirishning ta'lim jarayoni bilan hamkorligi

1997 yilda qabul qilingan Ta'lim-to'g'sidagi qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturida shaxs kafoloti asosiy masala asosida e'tirof etilgan. Prezidentimiz I.A.Karimov "Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib xayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir" deb ta'kidlagan edilar. Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ruyobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan bo'lib qoladi, degan edilar.

Maktab jamiyatning ijtimoiy institutlardan biri. Maktab jamiyatning buguni emas, balki kelajakka yunaltirilgan rivojini belgilaydi. Maktabning maqsadi ta'lim va tarbiyadir.

O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi.

O'quv faoliyati insonning butun hayoti davomida namoyon buluvchi o'zluksiz jarayondir.

Rus psixologi A.N.Leontyev inson faoliyatining psixik va amaliy shakllari mavjudligini, bola ongi aynan o'quv faoliyatida o'sishini ta'kidlaydi.

D.B.Elkonin esa o'quv faoliyatining xususiyatlarini kuzatib, mohiyatiga, mazmuniga va o'zini namoyon bo'lish shakliga ko'ra ijtimoiylikini ta'kidlaydi.

O'quv faoliyati bu shunday faoliyatki, uning natijasida avvalo o'quvchida o'zgarish yuz beradi. Uning mahsuli turli motivlar asosida, qurilgan bo'lishi darkor. Bu motivlar bevosita o'quvchi shaxsining o'sishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi kerak. O'quv faoliyati ta'lim, o'qish va o'rganish degan tushunchalar bilan bevosita bog'liqdir. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchi hamkorligidagi o'quv faoliyati, o'qituvchining bilim, ko'nikma va malakalarini o'quvchilarga o'rgatish jarayonidir.

Ta'lim jarayoni bevosita muayyai axborotni, harakatlarni, xulq-atvorning shakllarini o'zlashtirishga qaratilgandir. O'qish va o'rgatish tushunchalari o'quv faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ular bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishga, o'rgatishga xizmat qiladi.

O'quv faoliyatining 5 elementi mavjud:

1. O'quv motivlari.
2. O'quv topshiriqlari.
3. O'quv harakatlari.
4. O'qituvchining nazorati.
5. O'qituvchining baholashi.

D.B.Elkoninning ta'kidlashicha, o'quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyat ayrim kishilar bajarilishini asga-sekinlik bilan o'quvchining o'ziga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil bajarish uchun o'tkazilishidir.

Ta'lim jarayoni alohida tashkil etiladigan hamda boshqariladigan faoliyat bo'lib, u o'quvchilarning o'quv faoliyatlarini tashkil etadi va ularni boshqaradi. Ta'lim jarayoni o'am 5 elementdan iborat:

1. Ta'limning maqsadi - nima uchun o'qitish kerak?
1. Ta'limning mazmuni - nimaga o'qitish kerak?
3. Ta'limning metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo'llari.
4. Ta'lim beruvchi.
5. O'quvchi.

Ta'lim jarayonini Tashkil etish ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu to'rini muvaffaqiyatli Tashkil etish uchun zarur bo'lgan tashqi olamning muhim ahamiyatli xossalari xususidagi axborotning o'zlashtirilishi:

- faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topgan usullari va jarayonlarining o'zlashtirilishiga;
- maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to'g'ri tanlash va foydalanishga bog'liq.

Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati:

1. Motivasiya.
2. Ma'lumot usullari,
3. Ma'lumotning tushunarligi.
4. Xotira.
5. Ma'lumotni qo'llash.

Ta'lim va ta'lim jarayonida bolani rivojlanish muammosi psixologik markaziy masalalardan biridir. Ta'lim va rivojlanish muammosiga doir qator nazariyalar ishlab chiqilgan bo'lib, ulardan biri.

1. Akliy xatti-harakatlar, bilimlar, malaka va ko'nikmalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish nazariyasi (P.Ya.Gal'perin).

P.Ya.Galperin nazariyasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni olti bosqichni boshidan kechirib, ularga:

1. Motivasiya.
2. Tushuntirish.
3. Moddiy formadagi xatti-harakatlarni bajarish.
4. Baland ovozda xatti-harakatlar va vazifalarni bajarish.
5. Bajariladigan xatti-harakatlarni ichki rejada ovoz chiqarmay bajarish.
6. Faoliyatni fikran bajarish qiradi.

Ushbu nazariyada ta'lim uchta asosiy turlarga ajratiladi:

- **birinchi turda** - xatti-harakatlarni o'zlashtirish xatolar bilan kechadi, berilayotgan material yetarli darajada anglanilmaydi, ta'lim oluvchi ta'limning asl mohiyatini tushunib yetmaydi;

- **ikkinchi turda** materialni nisbatan dadil va tula tushunilishi va material bilan bog'liq tushunchalarni ajratilishi bilan xarakterlanadi;

- **uchinchi tur** - tez, samarador va bexato xatti-harakatlarni o'zlashtirilishini ta'minlab beradi.

V.V.Davidov nazariyasi. Ushbu nazariya kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni ilmiy tushunchalarni o'zlashtirilishini targ'ib qiladi. Bunda o'quvchilar tomonidan ta'lim jarayonida nazariy tushunchalar tizimini o'zlashtirilishi lozim bo'lib, bu o'z o'rnida xususiyan umumiy bilimlarga utilinishni ta'minlaydi.

Qator nazariyalar muammoli ta'lim bilan bog'liq bo'lib, L.V.Zankov va A.M.Matyushkin tomonidan olib borilgan tadqiqotlar talimda muammoli darslarni tashkil etishga qaratilgandir.

- Ta'limning psixolik asoslari muammosi ko'pgina masalalarni qamrab oladi. Ta'limning muvaffaqiyati bir qator psixologik omillarga bog'liq bo'ladi. Avvalo o'quvchining o'qishga bo'lgan munosabatiga to'xtaylik. Bu munosabat diqqatda, his-tuyg'ularda, qiziqishlar va irodada, shuningdek, shaxsning tutgan yo'lida namoyon bo'ladi.

- Ta'lim jarayoni avvalo o'quvchilar diqqatini yulga solishni talab etadi. Darslarda ko'rgazmali qurollardan, texnik va EHM vositalaridan foydalanish ta'lim oluvchida ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiradi. Ta'lim jarayonida ta'lim beruvchining vazifasi darsda ishlash holatini yuzaga keltirishgina emas, balki o'quvchilarning darsda utiladigan materialini idrok etishga tayyor turishlarini kuzatish hamdir. Dars jarayonida o'quvchilarning diqqati o'zgarib turadi. Ukitish jarayonida bu qonuniyatlarni nazarda tutish va o'quvchilar diqqatini materialning asosiy jihatlariga jalb etish hamda ularni takrorlash kerak.

- Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga ham bog'liq. O'qituvchining roli shundan iboratki, u o'quvchilarga tegishli ustanovkani hosil qilishi, nimani vaqtincha, nimani umrbod esda olib kolishi kerakligini, nimani butunlay esda olib qolmasdan, faqat tushunib olish kifoya qilishini, nimani so'zma-so'z esda olib qolishni, nimaning ma'nosini

o'z so'zlari bilan aytib berish uchun esda olib qolish zarurligini ko'rsatib o'tishi lozim. Kuzatishlar ko'rsatadiki, bunday kursatmalar berilmaganida, o'quvchilarda ko'pincha noto'g'ri tasavvurlar vujudga keladi.

O'qitishning emosionalligi talimning muvaffaqiyatliligini ta'minlovchi omillardan biridir. Ta'lim berish jarayoni emosional jarayon, agar o'quvchilarga berilayotgan axborot ularda hech qanday his-tuyg'u uyg'otmasa, uni o'quvchilar yaxshilab esda olib qolmaydilar. Gap o'quvchilarning psixik holatlari, ya'ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari - haqida ham borishi kerak, albatga. Ulardagi quvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali qiladi. O'quvchilar emosional ruhdagi materialni durustroq o'zlashtirib oladilar.

O'tkazilgan tajribalar o'quvchilar hech qanday his-tuyg'u uygotmaydigan materialga qaraganda, emosional ruhdagi materialni yaxshiroq eslab qolishlarini ko'rsatadi. O'qituvchi o'quv jarayonining emosional tomoni haqida g'amxurlik qilishi kerak. Bu muammo juda muhim ahamiyatga ega. Chunki, birinchidan, ta'limning mazmuni nihoyatda murakkablashib, hajmi esa g'oyat kattalapsh ketgan, Uning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga erishish uchun o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuchaytirishi lozim. Ijobiy tuyg'ular o'quv mehnatining samaradorligiga kuchli ta'sir etadi. Hafsala bilan bajarilgan beg'araz munozara paydo bo'ladi, bahslashiladi, befarq qaragan yoki undan ham beshbattar, salbiy munosabatda bo'lishgan ishga esa hech qanday hafsala bo'lmaydi.

Jamiyatimizdagi mehnat - haqiqiy ijod, quvonch manbai. Maktab o'quvchilarida o'quv mehnatiga ijodiy munosabat uyg'otib, mehnatning haqiqiy ijodga, quvonch manbaiga aylanishiga kumaklashishi kerak. Qadimda greklar juda ajoyib iborani qullaydilar: "Talaba -tuldirib turilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yoqib turilishi lozym bo'lgan mash'aldir" Bu fikrning tagida, chuqur ma'no bor. Zero, o'qituvchi biz yuqorida ta'kidlab o'tgan ta'lim metodlari muammoli ta'lim, qisman izlanish metodi va tadqiqot metodlaridan keng qo'llanishi kerak. Ta'lim jarayonini bugungi kundagi asosiy talablaridan biri erkin fikrlovchi, mustaqil tafakkurga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish bo'lib, yuqorida aytib

uggan metodlardan foydalanish uchkunlardan katta mash'allar paydo bo'lishini ta'minlab beradi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilishga qiziqishlari g'oyat katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, qiziqish o'quvchilarning emosional byozagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir.

Ma'lumki, psixologiyada qiziqishning ikki turi o'quvchilarning ta'lim jarayonida aniqlanadi, **birinchisi**, bevosita qiziqish, **ikkinchisi** bevosita qiziqish. Har bir o'qituvchi o'z o'quvchilarida o'z faniga nisbatan bevosita qiziqishni tarkib toptirishga harakat qiladi. Qiziqishlar orqali o'quvchilarda ta'limga aktiv munosabat namoyon bo'ladi. Psixologiyada qiziqish - bu shaxsning o'zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabatidir. Qiziqishlar shaxsning muhim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qiziqishlar o'quvchilar hayotida katta rol uynaydi. Ular o'quv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turtkilar - motivlaridir, qiziqishlar maktab o'quvchisiga fan asoslarini durustroq o'zlashtirib olishlariga, aqliiy qobiliyatlarning o'sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi. O'qituvchilarnng vazifasi o'quvchini dastlab qiziqtirib qolgan ishning o'zi bilan shugullanishga majbur qilish emas, balki undash qiziqishlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, ta'sirchan qilish, qiziqishlarning markaziga aylanib qolgan faoliyat bilan shug'ullanish istagiga, mayliga aylantirishdir.

O'quvchilarning muayyan maqsadni ko'zlab ish tutishida, qiyinchiliklarni yenga olishida, ishdan chalgitadigan narsalar bilan shugullanishdan o'zini tiya olishida, unda o'qishga ishtiyoq tarkib toptirishda namoyon bo'ladigan iroda ta'lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, iroda bu shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadining aniqligi, uni amalga oshirish uchun intilishi, maqsad yo'lida ma'lum bir qarorga kelish tezligi va uni o'z vaqtida ijro etishi bilan belgilanadigan sifatidir. Ta'lim jarayonida o'quv materialliga bo'lgan diqqatning barqaror bo'lishida irodaviy zo'r berishning ahamiyati nihoyatda kattadir. Ta'limda iroda o'quvchida maktab va uyda o'tkaziladigan mashg'ulotlarga tayyor turishda

namoyon bo'ladi. O'quv materialini o'rganish - eslab qolish va o'quvchining irodaviy zo'r berishganiga bog'liq. Iroda o'quvchilarning fikrlash faoliyatlarida - masalani yechishga, quyilgan savolga javob topishga va hokazolarga intilishida namoyon bo'ladi, Ular o'quvchilarda ko'nikma va malakalarni hosil qilishda ham tarkib topadi.

Psixologlar olib borgan tadqiqotlarda o'quvchilar tomonidan berilgan materialning o'zlashtirilishi ko'p jihatdan irodaning tarbiyalanishiga bog'liqdir. Irodaviy aktivlik ta'limning zarur shartidir. Ta'lim muassasasidagi ta'lim jarayonining o'zi o'quvchilardan irodaviy o'stirish omillaridan biridir. Bunda o'quvchilarning kundalik rejimi, o'qish va oqilona dam olishni bir-biri bilan to'g'ri almashtirib turish katta rol o'ynaydi.

Ta'lim jarayonida bilish jarayonlarini shakllantirishga alohida e'tibor berish lozim. Zero bilish jarayonlari juda murakkab faollit bo'lib, unda jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga, abstrakt tafakkurdan amaliyotga o'tiladi, ana shundan so'ng obyektiv haqiqat bilib olinadi. Binobarin, biz birinchi navbatda kurib chiqishimiz lozim bo'lgan karsa o'quv materialini idrok qilish jarayonidir. Umumiy psixologiya kursidan ma'lumki, idrok bu narsa va hodisalarni sezgi organlariga ta'sir etishi natijasida ularning kishi psixikasida yaxlit obrazini paydo bo'lishi bo'lib, idrok etish jarayoni ta'limda turli formalarda o'qituvchining ogzaki hikoya qilishida, suhbat o'tkazishda, leksiya o'qishida, kinodars, televizion parcha, sxemalar va ko'rgazmali qurollar ko'rsatish, ekskursiyalar o'tkazish, o'quvchining o'ziga darsliklar hamda boshqa qo'llanmalarni o'qitish tarzida o'tishi mumkin. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, idrokni tarkib toptirishda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish nihoyatda muximdir. Chunki, fazoni, vaqtni va harakatlarni idrok etishda ham yosh xususiyatlarda turli farqli mavjud bo'ladi.

Motiv - inson xulq-atvorning ichki barqarorligi, harakatta undovchi tushunchadir.

Motivasiya esa xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni bo'lib, unga tashabbus, yo'nalganlik Tashkilotchilik, qo'llab-qo'vvatlash qiradi. Ta'lim jarayonida o'hish motivlari "nima uchun" "nimaga?",

"qanday maqsad bilan?" kabi savollar asosida yuzaga keladi. Motivlar birinchidan, o'quv faoliyatiga undasa, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo'l va usullar tanlashga yordam beradi. O'quv faoliyatida o'quv motivlar o'quvchilar tomonidan tanlanib, ular o'quvchining maqsadi, qiziqishi, kelajak rejalari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'quv motivlari turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi.

O'quv faoliyati motivasiyasining manbalari mavjud bo'lib, ularga qo'yidagilar qiradi:

1. Ichki manbalar. Ular insoniy tug'ma yoki orttirilgan ehtiyojlari bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimi tug'ma informasiyaga bo'lgan ehtiyojdir, Orttilgan ehtiyojlar esa gnostik va ijtimoiy ijobiy ehtiyojlar hisoblanadi.

2. Tashqi manbalar. Ular shaxsning ijtimoiy hayot shart-sharoitlari bilan belgilanadi.

Talabalar ularning birinchisi bo'lib, jamiyatning shaxsdan talab qiladigan doimiy xulq-atvor bildiradi. Bog'cha, maktab, oila boladan juda ko'p ishlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Ijtimoiy kutish har birimizdan ma'lum bilimlar, ko'nikmalar darajasini bo'lishi, zarurligini jamiyag kutishini bildiradi. Masalan, bir yoshli bola yurishi kerak, 7 yoshdan u o'qishi kerak, 1-5 yoshdan u kasb tanlashi kerak deb hisoblaymiz. Imkoniyatlar- shaxs faoliyatini belgilovchi obyektiv shart-sharoitlardir, Masalan, bolaning undan boy kutubxona uni kitob o'qishga undaydi.

3. Shaxsiy manbalar: bu shaxsning qadriyatlarini sistemasi usganovkalari g'oyalaridir. Bu manbalar har bir shaxs faoliyatida u yoki bu darajada mavjud. Ularning barchasi faoliyatning ketishiga ta'sir etib ta'lim jarayonining motivasiyasini Tashkil etadi. V.A.Kruteskiy o'spirinlarda uchraydigan motivlarning quyidagilarni alohida ifodalaydi:

- a) Biror o'quv faniga kiziqish;
- b) Vatanga foyda keltirish istagi;
- v) Shaxsiy qobiliyatni ro'kach qilish;

- g) Oilaviy an'analarga rioya qilish;
- a) Do'sti-birodarlarga erishish;
- ye) Moddiy ta'minlash va hokazolar.

Ta'lim jarayonining natijasi o'zlashtirish, ichki va tashqi faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda o'zgartirishdir. Talim bir odamning boshqasiga bilim va ko'nikmalar berishidir. Bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim jarayonining natijasidir. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni muammosi P.Ya. Galperan va F. Talizina tomonidan o'rganilgan. Ular aqliy xatti-harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ishlab chiqqanlar. Mualliflar aqliy xatti-harakatlarni moddiy holda tashqi nutq yordamida hamda aqliy shaklda, fikrda namoyon bo'lishini izohlab berdilar. Aqliy xatti-harakatlarning **birinchi bosqichi** rasm, sxema, diagramma va shartli belgilar tarzida o'z ifodasini topadi. Aqliy xatti-harakatlarning **ikkinchi bosqichi** kurgazmalardan olgan tasavvurlari to'g'risida o'quvchilarning ovoz chiqarib, fikr yuritishidan iboratdir. **Uchinchi bosqich** esa, subyekt ongida tasavvur, tushuncha, qonuniyat, xossa, xususiyat, operatsiya, usul tariqasida namoyon bo'ladi, Ma'lumki, o'quvchilarga taklif etiladigan axborotlar aql bovar qilmaydigan, darajada tezlik bilan ko'payib bormoqda. Shuningdek, ularning juda tez eskirib qolib, yangilashni taqozo etishi ham o'z-o'zidan ma'lum bo'lmoqda.

Turtinchi bosqichda bajarilgan xatti-harakatlar ichki rejada ovoz chiqarilmay bajariladi.

Beshinchi bosqichda esa faoliyatni fikran bajarishga o'tiladi. Bundan ravshan ko'rinib turibdiki, materialni asosan yodlab olish va xotirada saqlab qolishga asoslanadigan ta'lim hozirgi talablarga qisman javob bermoqda. O'quvchilarga hamisha yangilanib to'radigan axborotni mustaqil ravishda o'zlashtirib borishga va o'qishni bitirib ketganidan keyin, kishiga jadal sur'atlar bilan o'sib borayotgan fan-texnika taraqqiyotidan orqada qolib ketmaslik imkoniyatinya beradigan qobiliyatlar taroqqiyotini beruvchi tafakkur sifatlarini tarkib toptirishi muammosi birinchi o'ringa chiqib bormoqda. Ta'lim jarayonida o'zlashtirishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog'liq.

1. Ta'lim mazmuniga.
2. O'quv rejalari, dasturlari, dasrliklar va o'quv qo'llanmalarning mavjudligiga;
3. Ta'lim metodikalarini takomillashganligi;
4. O'qituvchi mahoratiga:
5. O'quvchining individual psixologik xususiyatlar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli individual topologik xususiyatlarga ega o'quvchilar uchun ta'limning yagona qulay; optimal sharodtlarini yaratish mumkin emas. Ammo o'zlashtirishning samaradorligini oshirishda muammoli ta'lim, noan'anaviy ta'lim usullarini qullash muhim ahamiyata egadir.

Ta'lim oluvchilarning ta'lim faoliyatiga ko'ra ta'limning quyidagicha metodlari ajratiladi:

1. Tushuntiruv ko'rsatmalilik metodi - bu metod reproduktiv metod bo'lib, unda faoliyat o'qituvchi tomonidan olib boriladi. O'quvchilar ta'lim jarayonida bilim oladilar tanishadilar.

Bu metod juda keng tarqalgan metodlarda biri bo'lib, uni takomillashtirilgan usullari mavjud, bu - programmalashtirilgan ta'limdir.

2. Reproaktiv metodda o'quvchi faoliyat ko'rsatib, unda o'quvchiga berilayotgan bilimni qayta xotirada tiklab, olingan bilimni nusxa sifatida qabul qiladi.

3. Muammoli ta'lim metodi- o'qituvchini tomonidan Tashkil etilib, u produktiv xarakterga egadir. Ushbu metod orqali o'quvchi bilim va malakalarini shakllantiradi. Ushbu metodning takomillashtirish yullaridan biri ishchan o'yinilarni Tashkil etishdan iboratdir.

4. Qisman izlanish metodi -o'qituvchini nazorati ostida Tashkil metod bo'lib, u -produktiv xarakterga ega, bunda o'quvchi ijod qiladi.

5. Tadqiqot metodi-o'qituvchi ilmi yordamisiz tashkil etiladigan ta'lim metodi bo'lib, u o'quvchining mustaqil izlanishi, fikrlashi va bilimlar transormasiyasini talab etadi.

Ta'lim jarayoni Tashkil etishning o'ziga xos metodlaridan biri ishchan o'yinlardir. Ishchan o'yinlar munosabatlar sistemasini modellashtirish, faoliyat xarakteristikasini Tashkil etishga yordam beradi.

"Kadrlar tayyolash miliy dasturi"da ta'lim jarayoniga yangi pedagogik-texnologiyalarni kiritish ta'kidlanadi. Pedagogik texnologiya bu ta'lim jarayoniga sistemali yondashuv bo'lib, unda ta'lim jarayonining tashkil etishda texnika va inson imkoniyatlari hisobga olinadi va ularning o'zaro munosabati ta'limning optimal formalari yaratilishiga zamin bo'ladi.

Pedagogik texnologiyalarni quyidagi tarkibiy qismlarga bulish mumkin;

- Ta'lim-tarbiya ishtirokchilari shaxsiga qo'yiladigan ijtimoiy talablar;
- Hamkorlik faoliyati a'zolarining kasbiy tayyorgarligi;
- Ta'lim jarayoning maqsadi, mazmuni, -mohiyati, amalga oshirish vositalari;
- Ta'lim jarayonini differensialashtirish;
- Ijodiylik.

Prezidentimiz I.A. Karimov aytganidek «Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi».

O'quvchini mustaqil ta'lim olishga o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorlash bugungi kun maktabining asosiy vazifasidir.

Ta'lim jarayonida o'quvchining mustaqil ta'lim olishini faollashtirish zarur. Mustaqil ta'lim masalalarini qo'yilishi, yechish, o'z-o'zini nazorat qilish baholashning yullarni o'quvchi tomonidan tanlanishi va bajarilishi bilan xarakterlanadi.

O'quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uchun fikrlash xususiyatlarini shakllantirish zarur. Fikrlash operasialari asosida dars jarayoni faollashtiriladi. Bu o'qituvchining: «Nima uchun?», «Qanday maqsadda», «sabablari qanday?», «Natija nima uchun shunday bo'ldi?» singari savollarning muhokamasi orqali amalga oshirilishi mumkin. O'qituvchilarni evristik, muammoli vaziyatlarga tortish, tanqid, gumon holatlarini muhokama qilish,

ulardagi muammolarni mustakil holda topish va ularni yechish uchuv o'z loyihalarini tuzish va himoya qilish o'quvchilar tafakko'rining ma'nodor va unumdor bo'lishiga xizmat qiladi.

BIRINCHI BOBGA DOIR XULOSALAR

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar, bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar.

Albatta, bilim kerak, ammo, bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylik.

Hozirgi zamon o'quv muassasalarining vazifasi yosh avlodni mustaqil fikrlashga o'rgatishdir. Albatta, fikrlashda ham individual farqlar mavjud. Fikrlashni bilish - bu insonning aqlidir.

Aqlning quyidagi sifatlarini ajratish mumkin:

1. Mazmundorlik (boyligiga, chuqurligi, hukmga boyligi).
2. Fikrlashning kengligi (keng va tor) va chuqurligi, nazariya va amaliyotning uzviyligiga bog'liqdir, Amaliyot, hukmning to'g'riliigi mezonidir.
3. Fikrlashning mustaqilligi - umumiy tajribani qo'llay olish, shaxsiy fikrga ega bo'lishi, tajribaga munosabat bildirish.
4. Aqlning tashabbuskorligiga.
5. Aqlning egiluvchanligi, vazifani standart yechishdan qochish.
6. Aqlning tanqidiyligi, o'z ishini aniq baholay olish, uni ulchash.
7. Aqlning mahsuldorligi.
8. Fikrning ketma-ketligi.
9. Tafakkurning tezligi.

Yuqorida aytib o'tilgan barcha sifatlar yosh o'zgargan sari o'zgarib boradi. Ijodiy ishda fikrlashning mustaqilligi va tanqidiyligi zarur bo'lib, u aqliy faoliyatning produktivligini ta'minlaydi.

II BOB. ZAMONAVIY TALABALAR SHAXSI PSIXOLOGIK PORTRETI MAZMUNI XUSUSIYATLARI

2.1. Zamonaviy talabalar shaxsi yuksalishida ilmiy psixologik omillarining roli

O'qituvchining o'rni va uning vazifalarida o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash ishiga jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tibor qaratilishining naqadar muhim ahamiyatga egaligi aniqlanadi. Mamlakatimizda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni hayotga tadbiq etish jarayonida o'qituvchining yosh avlodga ta'lim va trabiya berishda jamiyat oldida javobgarligi yanada ortib boraveradi.

Hozirgi sharoitda jamiyatning maktab oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarni amalda to'g'ri hal qilish vazifasi o'qituvchiga bog'liqdir.

Zamonaviy maktab o'qituvchi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi – guruhdagi o'quv jarayoni tashkilotchisidir. O'qituvchi o'quvchilar uchun dars paytida, qo'shimcha darsalarda va shu bilan birga darsdan tashqari hollarda ham kerakli maslahatlar berishda bilimlar manбайдan biridir. Ko'pchilik o'qituvchilar guruh rahbari vazifasini bajarib, tarbiya jarayonini tashkilotchilari bo'lib hisoblanadilar.

Zamonaviy o'qituvchi ijtimoiy psixolog bo'lmasligi mumkin emas. Shuning uchun ham o'quvchilar to'g'risidagi o'zaro munosabatlarni yo'lga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy – psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir.

O'qituvchi maktabning pedagog jamoa a'zosi sifatida maktab hayoti faoliyatini uyushtirishda bevosita ishtirok etib, turli fan o'qituvchilari va guruh rahbarlarining metodik birlashmalarida ishlaydi, topshiriqlarni bajaradi. Har bir o'qituvchi o'quvchilarning ota – oanalri va jamoatchilik oldida ma'ruzalar o'qib, suhbatlar olib borar ekan, demak, u pedagogik bilimlar tag'ribotchisi hamdir.

Vazifalarning shu qadar ko'pligi uchun ham jamiyatning o'qituvchilar oldiga qo'yadigan talablari tushunarlidir.

Ma'lumki, pedagogik faoliyat - kishi mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir. Jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablardan eng muhimi o'qituvchining shaxsi va uning kasbi bilan bog'liq xislatlariga qaratilgan.

Zamonaviy talaba shaxsini har tomonlama kamol toptirishda va unga ta'sir etadigan psixologik omillar sifatida o'qituvchi shaxsi hamda uning xislatlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

O'qituvchining eng muhim xislatlari qo'yidagilardan iborat:

Ψ O'qituvchining o'z Vataniga sodiqligi, bolalarni sevish, ularni insonparvarlik ruhida tarbiyalash istagi, o'z yurti, ona tili, o'z xalqining tarixi va uning madaniyatini sevishi, davlatning mustaqilligi g'oyasida yashashidan iboratdir;

Ψ Ijtimoiy javobgarlikni yuksak darajada his etishi;

Ψ Olijanoblighi, aqli, farosati, ma'naviy pokligi, ma'naviyat va ma'rifat bo'yicha yuksak maqsadlarni bolalarga singdirib borishi;

Ψ O'zini qo'lga ola bilishi, sabr – toqatli, bardam matonatlilikidir.

Jamiyatning o'qituvchi oldiga qo'yadigan asosiy talablari qo'yidagilardir:

1. shaxsni ma'naviy va ma'rifiy tomondan tarbiyalashning, milliy uyg'onish mafkurasining hamda umuinsoniy boyliklarning mohiyatini bilishi, bolalarni mustaqillik g'oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashi, o'z Vatani tabiatiga va oilasiga bo'lgan muhabbati

2. keng bilimga ega bo'lishi, turli bilimlardan xabardor bo'lishi

3. yosh va pedagogik psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedaggika, yosh fiziologiyasi hamda maktab gigenasidan chuqur bilimarga ega bo'lish

4. o'zi dars beradigan fan bo'yicha mustahkam bilimga ega bo'lib, o'z kasbi, sohasi bo'yicha jahon fanida erishilgan yangi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo'lish

5. ta'lim va tarbiya metodikasini egallashi

6. o'z ishiga ijodiy yondashishi
7. bolalarni bilishi, ularning ichki dunyosini tushuna olishi
8. pedagogik texnika (mantiq, nutq, ta'limningifodali vositalari) va pedagogik taktga ega bo'lish
9. o'z bilimi va pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi

Har bir o'qituvchi ana shu talablarga to'la javob bera oladigan bo'lishiga intilishi shart.

O'qituvchi jamiyat tomonidan qo'yilgan talablar bilan bir qatorda o'z faoliyatida tevarak – atrofidagi kishilar, maktab ma'muriyati,, hamkasblari, o'quvchilar va ularning ota –onalari undan nimalarni kutishini ham esdan chiqarmasligi lozim.

O'qituvchining o'z ishidan nimanidir kutayotganligining o'ziyoq muhim ahamiyatga egadir, mana shu tariqa kutishlar, garchand jamiyat tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan talablarga kelsada, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Lekin bu talablar hamma vaqt ham bir – biriga mos kelmasligi mumkin. Psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha xalq ta'limi bo'limlari va maktab derktorlari o'qituvchining ayrim xislatlari naqadar muhimligini har xil baholaydilar. Jumladan, xalq ta'limi bo'limlarining mudirlari o'qituvchidan birinchi navbatda o'z fanini yaxshi bilishini vam dars berish metodikasini mukammal o'zlashtirishini talab qilsalar, maktab direktorlari o'qituvchiga qo'yiladigan bo'nday talablarni uchinchi o'ringa qo'yadilar. Shu bilan birga xalq ta'limi bo'limlarining mudirlari o'qituvilarning o'quvchilar va ota – onalar, maktab jamoasi bilan qanday muloqotda bo'lishini bilishini naqadar ahamiyatga ega bunday xislatlarni o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar ichida birinchi o'ringa qo'yadilar.

Ota - onalar o'qituvchidan uning ish staji va yoshi qanday bo'lishidan qat'iy nazar, farzandlarini tarbiyalash va o'qitish mahoratini kutadilar. O'quvchilar esa o'qituvchilarni uch xil xislatlari bo'yicha xarakterlab beradilar. Jumladan, birinchidan, o'qituvchining odamgarchiligi, adolatliligi, sof vijdonligi, bolalarni yaxshi ko'rish xislatlari; ikkinchidan, o'qituvchining o'z fanini bilishi, uni

tushuntira bilishi kabi ta'lim jarayoni bilan bog'liq tashqi xislatlari va xulq - atvoriga qarab; uchinchi, o'qituvchining o'z fanini bilishi, uni tushuntira bilishi kabi ta'lim jarayoni bilan bog'liq xislatlariga qarab xarakterlab beradilar.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga qo'yiladigan talablar bila birga, o'qituvchi shaxsi va uning faoliyatiga nisbatan qo'yiladigan ijtimoiy talablar ham o'sib bormoqda.

O'qituvchiga jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablar, turli xilda ijtimoiy kutishlar, pedagogning individualligi, uning shu tariqa talablarga javob berishga subyektiv tayyorligi muayan o'qituvining pedagogik faoliyatiga naqadar tayyorligidan dalolat beradi.

Shunisi muhimki, zamonaviy o'qituvchi uchun zarur bo'lgan shaxsiy xislatlarni batafsil ko'rib chiqish kerak. Bu qanday xislatlar ekan?

Ko'pchilik psixologlar, shu bilan birga O'zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o'qituvchilar uchun eng zarur xislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. Rossiya psixologlaridan N. V.Kuzmina, V., Slastenin, F.N. Gonoblin, O'zbekistonlik psixologlardan R.Z. gaynutdinov, M.G. Davletshin, S. Jalilova, A. Jabborov, M.Kaplonova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy – tadqiqotlar o'qituvchilik kasbini atroflicha o'rganib, ancha batafsil ko'rsatib berish imkoniyatini yaratadi. Bunda gap o'qituvchilik kasbining professiogramma (ma'lum tizimga keltirilgan, mehnat psixologik tomondan o'rganishga va undan kelgusi amaliy faoliyatda foydalanishga qaratilgan qisqa va har tomonlama batafsil ko'rsatib berilgan hujjatga – professiogramma deyiladi). Professiogramma psixologik nuqtai nazardan ishlab chiqarish faoliyati xarakteristikasi (aniq birorta kasb bo'yicha kelgusi amaliy ishlar uchun zarur bo'lgan mazmundagi barcha tomonlarini o'z ichiga olishi kerak) ustida boradi.

Shu maqsadlardan kelib chiqib zamonaviy talaba shaxsi yuksalishida o'qituvchi professogrammasi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'qituvchi professiogrammasi muayyan fan tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga qamrab olishi lozim. Bo'lajak o'qituvchi

u yoki bu xildagi fan tomonidan qanday talablar qo'yilishini bilish va shu asosida o'quv – tarbiya jarayonini tashkil qilish uchun pedagogika oliy o'quv yurtlarida muayyan mutaxassislik bo'yicha o'qituvchining ixtisoslashgan xarakteristikasini nazarda tutgan professiogrammasi tuziladi. Jumladan, maktabning o'qituvchi – murabbiysi professiogrammasini misol qilib keltiramiz. Professiogrammada muhim xislatlaridan borgan sari birmuncha ortib borishini hisobga olgan holda o'qituvchining qo'yidagi xislatlari ko'rsatib berishi lozim.

1) O'qituvchining shaxsiy xislatlari:

- bolalarni yaxshi ko'rish, ularni sevish;
- amaliy – psixologik aql – farosatlilik;
- mehnatsevarlik;
- jamoat ishlarida faollik;
- mehribonlik;
- kamtarlik;
- oldamiylik, dilkashlik;
- uddaburonlik, mustahkam xarakterga ega bo'lish;
- o'z bilimini oshirishga intilish.

2) Kasbiga xos bilimi:

- ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyati bilan uning maqsad va vazifalarini tushunishi;
- psixologiya asoslari, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya asoslarini bilish;
- entopsixologik bilimlarni egallash;
- hozirgi zamon pedagogikasi asoslarini bilish;
- hozirgi zamon pedagogikasining metodologik asoslarini egallaganligi;
- maktab yoshida bolalarning psixologik – pedagogik xususiyatlarini tushunishi;
- o'z fanini o'qitish metodikasini bilishi;
- o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etishning samaradorligini bilishi;

- ota - onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmunini bilishi;

3) O'z kasbiga xos xislatlari:

- milliy qayta qurish mafkurasi bilan mustaqil davlat mafkurasini tushunishi;

- zamonaviy maktab olib boriladigan o'quv- tarbiya jarayonida umuinsoniy boyliklar, milliy an'analar va urf – odatlarning ahamiyatini tushunishi;

- o'qituvchining kuzatuvchanligi;
- o'z diqqat – e'tiborini taqsimlay olishi;
- pedagogik fantaziya (xayol)ning rivojlanishi;
- o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi;
- o'zini qo'lga ola bilishi, o'zini tuta olishi;
- pedagogik takt;
- nutqning emosional ifodalanishi.

4) Shaxsiy – pedagogik uddaburonligi:

- dars mashg'ulotlari uchun zarur materiallarni tanlay bilishi;

- o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi;

- ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilar onginingtarqqiy etib borishini istiqbolli ravishda rejalashtira olishi;

- pedagogik vazifalarni shakllantirish va tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishni bilishi;

- bolalar jamoasiga rahbarlik qilishda o'z faoliyatini rejalashtirishini bilishi;

- o'quv maqsadlarini rejalashtira olishi;
- o'zining ta'lim – tarbiya ishlariga tayyorlanish tizimini rejalashtira olishi.

5) Tashkilotchilik malakalari:

- bolalar jamoasini uyushtira bilishi;
- turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshqara olishi;
- bolalarni biror narsaga qiziqtirib ularni faollashtira olishi;

- amaliy masalalarni hal etishda o'zining bilim va tajribalarini ustalik bilan tez qo'llay olishi.

6) *Kommunikativ malakalari:*

- bolalarni o'ziga jalb etishni bilishi;
- bolalar va ota – onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik munosabatlarni tiklashni bilishi;
- bolalarning jamoalararo va jamoa ichida o'zaro munosabatlarni tartibga solishini bilishi;
- bolalar va ota – onalar bilan tashqaridan aloqa bog'lashni bilishi.

7) *Gnostik malakalari:*

- bolalarning asab – psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay bilishi;
- o'zining tajribasi va pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi;
- boshqa o'qituvchilarning tajribalarini o'rganib, undan (nazariy va amaliy tomondan) to'g'ri xulosa chiqara olishi;
- psixologik vapedagogik adabiyotlardan foydalanishni bilishi;
- o'quvchilarni to'g'ri tushunib, ularning xulq - atvor sabablarini tushuntirishni bilishi;

8) *Ijodiy xislatlari:*

- pedagogik mahoratni takomillashtirishga intilishi;
- o'quvchilarni tarbiyalash dasturini ishlab chiqish va uni amalga oshirish qobiliyati;
- o'zini o'quvchi o'rniga qo'yib, bo'lib o'tgan hodisalarga uning nazari bilan qaray olishi;
- avvalgi voqyealar, hodisalar va tarbiyalanuvchi shaxsiga yangicha qaray olish qobiliyati;
- o'zining o'quvchiga pedagogik ta'siri natijalarini oldindan ko'ra bilishga intilishi;

Shunday qilib, ko'rsatib o'tilgan modelning asosiy tuzilishi tariqasida qo'yidagilar keltiriladi.;

- shaxsning jamoatchilik va kasbiy yo'nalishi;
- pedagogik mahorat va qobiliyati;
- xarakterning psixologik xususiyatlari;
- bilish faoliyati;
- o'qituvchi shaxsining bolalarni kasbga tayyorlash ishlari darajasidagi umumiy taraqqiyoti.

Professiogramma yoshlarga o'zlarining kelgusida o'qituvchilik kasbini to'g'ri va ongli ravishda tanlab olishlariga yordam beradi.

Professiogrammani kasbga xos ravishda o'qitishni tashkil qilishda ta'limning samaradorligi va uning muvaffaqiyati qanday bilim va ko'nikmalarga, ayniqsa, shaxsning qanday qobiliyat va shaxsiy xislatlariga bog'liq ekanligini albatta ko'rsatish zarurdir.

Mana shu professiogramмага asosan bo'lajak mutahassis-o'qituvchilarning sifat jihatidan o'z kasbiga naqadar tayyorligi haqida bir fikrga kelishimiz mumkin.

Tayyorlangan o'qituvchi shaxsining yuqoridagi ana shu talablarga mos kelishi yoki kelmasligi oliy pedagogika maktablarining qanday o'qituvchi tayyorgarligini ko'rsatib beradi.

Pedagogik kasb, ma'lumki, har kimning ham qo'lidan kelavermaydi. Pedagogik faoliyatdan yutuqlarga faqat shu kasbga qiziqqan, shu faoliyat bilan shug'ullanishga moyil, oqibat natijada esa pedagogik qobiliyatga ega bo'lgan kishilargina erisha oladi.

Qobiliyat – bu kishining biror faoliyatga yaroqligi va shu faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishdir.

Pedagogik qobiliyat – bu qobiliyat turlaridan biri bo'lib, kishining pedagogik faoliyatiga yaroqliligini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olishni aniqlab beradi. Pedagogik qobiliyatning tuzilishi qanday? qo'yida bu masalani ko'rib chiqamiz.

Uzoq yillar olib borilgan tadqiqotlar, pedagogik qobiliyatlar murakkab va ko'pqirrali psixologik bilimlardan iboratligini ko'rsatib beradi. Ana shu tadqiqot

ma'lumotlaridan foydalanib, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida muhim o'rin egallaydigan qator komponentlarni (tarkibiy qismlar) ajratib ko'rsatish mumkin.

«O'qituvchining eng muhim tomoni ham uning hamma narsani aniq, ravshan va tushunarli qilib berishida – da. Bunday o'qituvchining qo'lida mazza qilib o'qiging keladi»; «Unisi esa hiech narsaga yaramaydigan o'qituvchi, hiech ham aniq tushuntirib bera olmas edi»; «O'quv materialini oldida tirik odamlar emas, balki qandaydir mexanizmlar bordek, zerikarli va noaniq - mujmal qilib tushuntiradi. Biz bunday o'qituvchilarni yoqtirmaymiz» deydilar.

Hozirgi tushunchamizdagi kasbiy mahorat, shunchaki bilimlarni osonroq, hammabop va tushunarli qilib, o'quvchilar ongiga yetkazib berish qobiliyatinigina emas, balki shu bilan birga o'quvchilarning mustaqil ishlarini, ularning bilish faolligini oqilona va mohirlik bilan boshqarib, ularni kerakli tomonga yo'naltirib turishdan iborat qobiliyatni ham o'z ichiga oladi.

Mana shu qobiliyatlar asosida o'quvchilar psixologiyasiga xos doimiy ustanovka (yo'naltirish) yotadi. qobiliyatli pedagog o'quvchilarning tayyorlik darajasini, ularning taraqqiyot darajasini, ularning taraqqiyot darajasini hisobga olgan holda bolalarning nimani bilish va nimani bilmasligini, nimalarni allaqachon esdan chiqarganliklarini tasavvur qila oladi.

Ko'pchilik o'qituvchilarga, ayniqsa xafsalasiz o'qituvchilarga, o'quv materialini oddiygina va hiech qanday alohida tushuntirish hamda izoh berishni talab qilmaydigandek tuyuladi.

Bunday o'qituvchilar o'quvchilarni emas, balki birinchi galda o'zlarini nazarda tutib ish olib boradilar. Shuning uchun ham o'quv materialini o'ziga qarab tanlaydilar. qobiliyatli, tajribali o'qituvchilar esa o'zlarini o'quvchi o'rniga qo'yib, kattalar uchun aniq, ravshan va tushunarli bo'lgan material o'quvchilar uchun noaniq va tushunarsiz bo'lishi mumkin degan nuqtai nazarda bo'ladilar.

Shuning uchun ham bunday o'quvchilar materialning xarakteri va uni bayon etish usullarini alohida o'ylab ko'rib rejalashtiradilar.

Materialni bayon etish jarayonida qobilyatli o'qituvchi uchun o'quvchilarning qanday tushunayotganliklari va zarur bo'lganda dars bayonotiga

alohida e'tibor berishga intilayotganliklari kabi qator belgilarga qarab to'g'ri tasavvur qilib, xulosa chiqara oladi.

Ana shunday pedagogik qobiliyatni aniqlash uchun psixolog N.Gonobolin juda qulay test tavsiya etadi. Bu testga ko'ra bilish xarakteridagi matnda o'qituvchining fikri ayrim guruh o'quvchilari uchun qiyin deb hisoblangan qismlarni alohida ko'rsatib, nima uchun bu qismlarning qiyinligini tushuntirib berish, shunday so'ng esa matni o'quvchilarga yengil va ularning o'zlashtirilishi uchun qulay qilib tuzish tavsiya etiladi.

Qobiliyatli o'qituvchi shu bilan bir qatorda materialni o'zlashtirish, o'quvchilarga bir oz nafas olib, o'zlariga kelib olishlari va o'z diqqat – e'tiborlarini bir joyga qo'yib, ayrim qo'zg'alishlarni «so'ndirib», boshqalarni esa jadallashtirib, ularning bo'shshaganligini, sustligini va loqaydligini yengishlari uchun zamin tayyorlash zarurligini ham nazarda tutadi. Bunday o'qituvchi zarur sharoit yaratilmaguncha darsni boshlamaydi. Haddan tashqari shiddat bilan boshlangan dars o'quvchilarda himoya qiluvchi tormozlanishning vujudga keltirib, miya faoliyati tormozlanadi va o'quvchining so'zlari yetarlicha idrok qilinmaydi.

Qobiliyatli o'qituvchi o'z fanini faqat hajmidagina emas, balki atroflicha, keng, chuqur bilib, bu sohada erishilgan yutuqlar va kashfiyotlarni doimiy ravishda kuzata borib, o'quv materialini mutlaqo erkin egallab, unga katta qiziqish bilan qaraydi hamda ozgina bo'lsada tadqiqot ishlarini olib boradi.

2.2. Talabalar psixologik portreti mazmunining o'qituvchi innovatsion pedagogik faoliyati bilan uyg'unligi

Ko'pchilik tajribali pedagoglarning aytishlaricha, o'qituvchi o'z fani bo'yicha yuksak bilim saviyasiga erishish, boshqalarni qoyil qilib hayratda qoldirish, o'quvchilarda katta qiziqish uyg'ota olish uchun u yuksak madaniyatli, har tomonlama mazmunli, keng erudisiyali (bilimdon) odam bo'lmog'i lozim.

Qobiliyatli o'qituvchi bolaolarning har qanday mayda - chuyda hatti – harakatlarida, yorqin ifodalanadigan ayrim tashqi holatlarida hamda ularning ichki

dunyosida yuzaga keladigan o'zgarishlarni sezdirmasdan bilib oladi. Ana shunday hollarda o'-quvchilar: «Muhabbat opa kimningdir kayfiyatida o'zgarishlar bo'lsa yoki kimdir darsga tayyorlanmasdan kelgan bo'lsa ko'ziga qaraboq bilib oladi», «Bizning o'qituvchimiz hych qayoqqa qaramasa ham, hamma narsani ko'rib turadi» deydilar.

Darsda qobiliyatli o'quvchining nutqi hamma vaqt tarbiya o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi materialni tushuntiradimi, o'quvchilar javobini sharhlab beradimi, o'quvchilar javobini, ularning xatti – harakatlari yoki xulq - atvorini ma'qullaydimi yoki tanbeh beradimi, xullas nima qilishidan qat'iy nazar, nutqi hamma vaqt tarbiya o'zining ishonchliligi, jozibadorligi kabi ichki quvvat bilan alohida ajralib turishi lozim. O'qituvchi nutqi, uning talaffuzi aniq, ravshan, oddiy va o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak.

Beriladigan axborotlar shunday tuzilishi kerakki, bunda o'quvchilarning fikru – zikri va diqqat – e'tiborini faollashtiradigan bo'lsin. Buning uchun esa o'qituvchi o'rtaga savol tashlab, asta sekinlik bilan o'quvchilarni to'g'ri javobga olib keladi, o'quvchilarning diqqat – e'tiborini faollashtiruvchi («Bunda ayniqsa ziyrak bo'ling!», «O'ylab , yana o'ylab ko'ring!») so'z va iboralarni o'z me'yorida ishlatiladi.

O'qituvchi uzun jummalarni, murakkab og'zaki izohlarni, qiyin atamalarni va zarurati bo'lmasa, utrli ta'riflarni ishlatmasligi lozim. Shu bilan birga o'qituvchi shuni ha hisobga olishi kerakki, o'qituvchining lo'nda – lo'nda bo'lib chiqqan qisqa nutqi ko'p hollarda o'-quvchilarga tushunarsiz bo'lib qolar ekan. O'qituvchining o'z o'rnida ishlatiladigan hazil aralash va xayrihohlik bildiruvchi arzimagan kinoyali nutqi o'quvchilarni juda jonlantirib, o'quvchilar tomonidan o'ta yaxshi qabul qilinar ekan.

Qobiliyatli o'qituvchining nutqi jonli, obrazli, aniq - ravshan, intonasili va ifodali, emosiyaga boy, dona – dona bo'lib bunda stilistik va grammatik xatolar mutlaqo bo'lmasligi lozim. Bir xil ohangdagi ezma nutq o'quvchilarni juda tez toliqtirib, ularni zeriktiradi va behafsala qilib qo'yadi. Bu bilan birga bunday nutq I.P.Pavlovning fiziologik ta'limotga ko'ra, doimiy ta'sir etuvchan qo'zg'ovchiga

aylanib, bosh miya katta yarim sharlari po'stida tormozlanish jarayonini yuzaga keltirib, o'quvchini ezma va uyquchan qilib qo'yadi. Nutq tezligi ko'p jihatdan o'qituvchining individual psixologik xususiyatiga bog'liq. Ayrim o'qituvchilar tez gapirsalar, boshqalari sekin gapiradilar. Ammo o'qituvchi o'quvchilarning bilimlarini egallab olishlari uchun eng qulay tezlikdagi nutq o'rtacha jonli nutq ekanligini esdan chiqarmasligi lozim.

Shoshqoloqlik bilim o'zlashtirishiga halaqit berib, bolalarni tez toliqtiradi va muhofaza qiluvchi tormozlanishni yuzaga keltiradi. O'ta sekin nutq lanjlik va zerikishga olib keladi. Nutqning balandligi - qattiq gapirish ham xuddi shu singari hollarga olib keladi. Haddan tashqari qattiq, keskin, baqirib gapirish o'quvchilarning asabiga tegib, ularni tez toliqtirib, muhofaza qiluvchi tormozlanishni yuzaga keltiradi. Mana shu yerda sharq mutafakkirlaridan Nasriddin Tusiyning «...o'qituvchi nutqi hyech qachon va hyech qayerda» zaharlanadi qo'pol yoki qattiq bo'lishi mumkin emas. Dars paytida o'qituvchining o'zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin... keltirishimiz juda muhim bo'lardi. O'qituvchining bo'sh, past ovozi yomon eshitaladi Nutqi imo ishoralar turli keskin harakatlar tajribali o'qituvchilarda o'z meyorida ishlatiladi. Lekin bir xildagi tinimsiz harakatlarning haddan tashqariko'p bo'lishi kishining asabiga tegadi.

O'qituvchining o'z ishini tashkil qila bilishi deganda, uning o'z ishini to'g'ri rejalashtirib, uni nazorat qila olishi nazarda tutiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtga nisbatan o'ziga xos sezuvchanlik – ishni vaqt bo'yicha to'g'ri taqsimlab, mo'ljallangan vaqtdan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Dars davomida albatta, ko'p hollarda vaqtni behuda yo'qotish ham mumkin. Lekin bu yo'qolgan dars rejasini tuzatish zaruriyati tuzilgan hollarda bo'lishi mumkin. Tajribali o'qituvchilar vaqtni seza bilishni o'rganish uchun dars rejasini yoki matnda vaqtni nazorat qilish uchun belgilar olib borishni tavsiya etadilar. Jumladan: darsning 10,20, 30 va boshqa daqiqalari davomida mabodo ko'zda tutilmagan vaqtarbiya ortib qolgan taqdirda foydalanish uchun qanday qo'shimcha materiallarni tayyorlash yoki vaqtarbiya yetmay qolgan taqdirda qanday materialni keyingi darsga qoldirish mumkinligi haqida maslahat beradilar.

O'quvchilar (ayniqsa, o'g'il bolalar, o'spirinlar – buni alohida ta'kidlab o'tishi kerak) talab qilishni biladigan, o'quvchilarni majbur qilmagan vado'q - po'pisa qilmagan, shu bilan birga behuda rasmiyatchilikka yo'l qo'ymagan holda o'z aytganini qildiradigan o'qituvchilarni juda hurmat qiladilar.

Pedagogik takt psixologiyasini o'rganishda psixolog I.V. Straxov benihoya katta hissa qo'shgan. Uning fikricha bunda muhimi - o'quvchilarga ta'sir etishning eng qulay usullarini topa bilish tarbiyaviy ta'sirni qo'llashda maqsadga muvofiq pedagogik choralarga e'tibor berish, aniq pedagogik vazifalarni hisobga olish, o'quvchi shaxsining psixologik xususiyatlari va uning imkoniyatlari hamda mazkur pedagogik holatlarini hisobga olish zarurdir.

Pedagogik taktning yaqqol ifodalaridan biri – har qanday pedagogik ta'sirga nisbatan qo'llaniladigan chora – tadbirlarni (rag'batlantirish, jazolash, pand – nasihat) his eta bilishdan iboratdir.

O'quvchilar shaxsini tarbiyaviy tomondan loyihalashtirishda o'z ish – harakatlarining natijasini oldindan ko'ra bilishda namoyon bo'ladigan qobiliyatlar mavjud. Bu qobiliyat o'qituvchi ma'lum o'quvchidan kelgusiga kim chiqishini ko'z oldiga keltirishida, tarbiyalanuvchilardan uyoki bu xildagi xislatlarni o'sib rivojlanishi oldindan ko'ra bilishida namoyon bo'ladi. Bu qobiliyat pedagogik optimizm tarbiyaning kuchiga o'quvchilarga bo'lgan ishonch bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham o'quvchilar ayrim o'qituvchilar to'g'risida: « Axmat akamlar, chamasi ichimizdagi eng yaramaslarga ham ishonchlarini yo'qotmasdilar, shuning uchun ham biz ularni hurmat qilardik», degan fikrlarni izhor qilardilar.

Qobiliyatli, tajribali o'qituvchi o'zining diqqat e'tiborini o'quv materialini qanday bayon etilishiga, uning mazmuniga, o'z fikrlarini atroflicha qilib qanday ochib berishiga yki o'quvchi fikriga baralla qaratadi va shu bilan birga bir vaqtning o'zida barcha o'quvchilarni kuzatib, ularni toliqqan toliqmaganliga e'tiborli yoki e'tiborsizligiga, darsni tushunish tushunmasligiga ahamiyat berib, o'quvchilarning intizomini kuzatadi hamda oqibat natijada o'zining shaxsiy xulq atvoriga (yurish turishiga, o'zining qanday tutishiga, mimika va pontamimikasiga) e'tibor beradi. Tajribasiz o'qituvchi, ko'pincha o'quv materialini bayon etishga berilib ketib,

o'quvchilarning nima qilayotganliklarini sezmay qoladi va nazoratdan chiqarib qo'yadi, agarda, bordiyu, o'quvchilarni diqqat e'tibor bilan kuzatishga harakat qilsa, bunday hollarda o'z bayonotining izchilligini yo'qotib qo'yadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan qobiliyatlardan tashqari o'qituvchi inson shaxsining maqsad sari intilishi, uddaburonlik, mehnatsevarlik, kamtarlik, kabi qator ijobyuiy xislatlariga ega bo'lishi lozim.

U o'quvchilarni tarbiyalar ekan, o'zining xulq- atvori, yurish- turishi, xullas, butun o'qituvchilik shaxsi bilan o'quvchilarga o'rnak bo'lishi kerak.

O'qituvchining o'zini qo'lga ola bilishi muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib, shuni aytish joizki, o'qituvchining barcha ijobiy, umuminsoniy axloq me'yorlariga mos keluvchi xislatlari katta ahamiyatga ega. Agar biz quyidagi xislatlarni olib qaraydigan bo'lsak, bularning barchasi ham o'ta muhim omillardir. Jumladan, o'qituvchining tashqi qiyofasi uning obro'si shakllanishiga ta'sir etadi. O'qituvchining ozodaligi, ixchamligi, uning pokizaligi, sarishta-saranjonligi, sipogarchiligi, uning qiliqlari, o'zining chiroylik tutishi, uning qaddi-qomati va yurish- turishlari o'quvchilarda juda yaxshi taassurot qoldiradi.

Muhim davlat vazifasini – «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ni amalga oshirayotgan zamonaviy maktab o'qituvchisining xislatlari, uning ijodiy faoliyati XXI asrda shakllanib, asosan amaliy ishda, pedagogik tajribalarni egallash jarayonida o'sib – rivojlana boradi.

Hozirgi jamiyatimizda o'qituvchining mustaqil ravishda bilimlarini egallab, o'z malakasini oshirib borishi – bir tomondan o'qituvchilik faoliyatining borgan sari naqadar muvaffaqiyatli borayotganligini ko'rsata, ikkinchi tomondan muhim vazifa eanligidan dalolat beradi – chunki, bu kechiktiribbo'lmas jarayon shaxsni intellektual qashshoqlikdan qutqarib qoladi.

2.3. Zamonaviy talabalar shaxsi psixologik portretida innovatsion tarbiyaviy jarayonning o'rni

O'zbekiston Respublikasi demokratik, huquqiy va fuqarolik jamiyatini qurish yo'lidan borayotgan bir paytda pedagogik oliy ta'lim sohasida amalga

oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadi har tomonlama yetuk, ta'lim tarbiya ishida faol ishtirok etadigan barkamol shaxsni tarbiyalash, yuqori malakali pedagog mutaxassislarni tayyorlashdan iboratdir.

Mamlakatimiz rivojlanishining, modernizasiyalashuvining muhim sharti zamonaviy iqtisodiyot, fan, madaniyat, texnika, texnologiya rivoji asosida pedagogik kadrlar tayyorlashning takomillashgan tizimini amal qilishga erishishdir.

Oliy ta'limning bugungi asosiy vazifalaridan biri, talabalarni kun sayin murakkablashib borayotgan axborot - ta'lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat ko'rsata olishga, axborot oqimidan oqilona foydalanishga o'rgatishdan iboratdir. Buning uchun ularga uzluksiz ravishda mustaqil ishlash imkoniyati va sharoitini yaratib berish zarur.

Pedagogik oliy ta'limning samaradorligini oshirish va talabalarning o'z ixtisosliklari bo'yicha bilimlarni to'la egallashlariga erishish, shaxsning diqqat markazida bo'lishini va yoshlarning tanlagan mutaxassisliklariga monand, mustaqil, chuqur bilim olishlarini ta'minlash uchun oliy ta'lim muassasalariga yuqori malakali va o'z sohasidagi zarur nazariy va amaliy bilimlarni mustahkam egallashdan tashqari, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni va interfaol usullarni biladigan, ulardan o'quv va tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etishda samarali foydalana oladigan professor o'qituvchilar zarur. Buning uchun, pedagogika psixologiya yo'nalishida ta'lim olayotgan bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion pedagogik texnologiyalar va interfaol usullarning mazmuni, maqsadi, amaliyotda qo'llash usullari bilan qurollantirish lozim.

Talabalar o'z mutaxassisliklari bo'yicha egallagan bilimlari qatorida darslarni o'tishda texnologik ëndashuv asosidagi o'qitish uslubiyotlarini ham egallagan bo'lishlari zarur. Ana shularni e'tiborga olgan holda, bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion pedagogika sohasidagi bilimlarini oshirishda quyidagi masalalar muhimdir:

- o'qitish jarayonining samaradorligini ta'minlovchi pedagogik malakalarni shakllantirish;

- o'qituvchi faoliyatining metodologik asosi sifatida pedagogik bilimlarni egallash;

- o'qituvchilarning kasbiy faoliyatlari davomida foydalaniladigan uslubiy tizimiga xos bo'lgan pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish.

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ni amalga oshirish, uzluksiz ta'lim tizimi tuzilmasi va mazmuni, maqsadi zamonaviy fan yutuqlari va pedagogik tajribaga tayangan holda oliy pedagogik ta'limda ham tub islohotlar o'tkazilishini ko'zda tutadi. Buning uchun, avvalo, oliy ta'lim tizimi muassasalarida ta'lim jarayonini ilg'or, ilmiy-uslubiy jihatdan asoslangan yangi zamonaviy uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlash lozim. Talabalarga ta'lim-tarbiya berishning maqsadi, vazifalari, mazmuni, o'quv jarayonida pedagogika fanining ilg'or texnologik yutuqlaridan unumli foydalanish, ularni dars jarayoniga singdirish bugungi oliy pedagogik ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Yuqori malakali pedagogik kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi orqali shaxsning har tamonlama barkamol bo'lib yetishishini ko'zda tutadi. Shaxs esa, uzluksiz ta'lim sharoitida kadrlar tayyorlanishida ta'lim xizmatlarining iste'molchisi, pedagoglar tayyorlash jarayonining ishtirokchisi sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxs, ta'lim xizmatlarining ishlab chiqaruvchisi sifatida bilim va tajribani talabaga tushintirishda, moddiy ishlab chiqarish muhiti sharoitida, shuningdek, fan, madaniyat va xizmatlar ko'rsatish sohalarida ham faol ishtirok etadi. Shu sababli, ta'limning belgilangan vazifalaridan biri talabalarni yuqori saviyada o'qitishni ta'minlash va malakali kadrlarni zamonaviy ta'lim dasturlari asosida tayyorlashdan iborat. Ta'lim muassasasi o'sib kelayotgan talabani o'qitish jarayonida ularga bo'lajak mutaxassisliklari bo'yicha ta'lim olish sharoitlarini yaratadi. Talabalarning pedagogik va psixologik bilimga bo'lgan ehtiyojlari va qobiliyatlarini shakllantirish hamda rivojlantirishning bosh maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi professor o'qituvchi faoliyatining ma'suliyatini oshiradi. Oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisining malakasi maxsus va pedagogik fanlarni o'rganish natijasida vujudga keladigan tajribaga ega bo'lishi va doimo: “Nima uchun o'qitish kerak?”,

“Qanday o’qitish kerak?” degan savollarga javob izlashi, topishi, shuningdek, ta’lim-tarbiya xususiyatlari e’tiborga olingan maxsus bilimlarga asoslangan bo’lishi lozim.

Shu davrgacha an’anaviy ta’limda talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o’rgatib kelingan edi. Bunday usul talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy izlanish, tashabbuskorlikni so’ndirar edi.

Hozirgi kunda oliy pedagogik ta’lim jarayonida interfaol uslublar (innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari)dan foydalanib, ta’limning samaradorligini oshirishga bo’lgan qiziqish, e’tibor kuchayib bormokda. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo’llanilgan mashg’ulotlarning mazmuni, talabalar egallayotgan bilimlarni o’zlari qidirib topishlariga, mustaqil o’rganib, tahlil qilishlariga, egallagan bilimlari bo’yicha xulosalarni ham mustaqil chiqarishlariga qaratilgan. O’qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, mutaxassisning shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, tashkilotchilik, yo’naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o’quv jarayonida talaba asosiy figuraga aylanadi.

Pedagog - olimlarning pedagogik tajribasi davomida oliy pedagogik ta’lim tizimida:

Nega o’qitamiz?

Nimani o’qitamiz?

Qanday o’qitamiz? savollariga javob izlash bilan bir qatorda, *qanday qilib samarali va natijali o’qitish mumkin?* - degan savoliga ham javob qidirganlar.

Bu esa, professor-o’qituvchilarni o’quv jarayonini *texnologiyalashtirishga*, ya’ni o’qitishni kafolatlangan natija beradigan texnologik jarayonga aylantirish mumkin, degan fikrga olib keldi.

Bunday fikrning tug’ilishi *pedagogika fanida yangi pedagogik texnologiyalar yo’nalishshini* yuzaga keltirdi.

Hozirgi davrda oliy pedagogik ta’lim muassasalarining o’quv-tarbiyaviy jarayonida yangi pedagogik texnologiyalardan unimli foydalanishga alohida e’tibor berilayotganining asosiy sababi quyidagilardir:

*Birinchi*dan, yangi pedagogik texnologiyalarda shaxsni rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish va bo'lajak pedagog mutaxasislarni tayyorlash imkoniyatining kengligida. Shuning uchun ham «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da oliy pedagogik ta'limni takomillashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

*Ikkinchi*dan, yangi pedagogik texnologiyalar oliy pedagogik ta'limdagi o'quv-tarbiya jarayoniga tizimli yondashuvni chuqur joriy etish imkoniyatini beradi.

*Uchinchi*dan, yangi pedagogik texnologiya professor o'qituvchilarni ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadlaridan boshlab, tashxis tizimini tuzish va bu jarayon kechishini nazorat qilishgacha bo'lgan texnologik zanjirni oldindan loyihalashtirib olishga undaydi.

*Turtinchi*dan, yangi pedagogik texnologiya zamonaviy ta'lim vositalari va axborot usullarini o'quv jarayonida qo'llashga asoslanganligi sababli, ulardan samarali foydalanish «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablarini amalga oshirishni ta'minlaydi.

O'quv-tarbiya jarayonida pedagogik texnologiyalarning o'quv jarayoniga keng joriy etilishi o'qituvchining bu jarayonda asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishini talab qiladi. Bu esa talabadan o'quv materiallarini o'zlashtirishda ko'proq mustaqil fikrlashni, ijodiy yondashuvni va irodaviy sifatlarni talab etadi.

Har qanday pedagogik texnologiyaning o'quv-tarbiya jarayonida qo'llanilishi pedagogning shaxsiy ijodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, talabaga kim dars berayotganligi va professor o'qituvchi kimlarni o'qitayotganiga bog'liq.

Yangi pedagogik texnologiya asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar talabalarning ijodiy yutuq va muammolariga o'z munosabatlarini bildirishlariga intilishlarini e'tiborga olib, ularni mustaqil fikrlashga, o'z nuqtai nazarlarini ilmiy asoslash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Hozirgi davrdagi oliy pedagogik ta'limdagi innovatsion jarayonlar, ta'lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun talabalarning yangi ilmiy axborotlardan unimli foydalanishi va o'zlashtirgan bilimlarini mustaqil baholashga qodir, mustaqil va erkin fikrlaydigan shaxslar zaruriyatini vujudga keldi. Shuning uchun ham, oliy pedagogik ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiyaviy faoliyatida zamonaviy o'qitish uslublari - interfaol uslublari, innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Yangi pedagogik texnologiya va ularning pedagog mutaxassislar tayyorlashda qo'llanishiga oid maxsus bilimlar, pedagogik tajriba talabalarni bilimli va yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi.

Innovatsiya (inglizcha *innovation*) - yangilik kiritish, yangilik demakdir.

Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol uslublardan foydalaniladi.

Interfaol («Inter» - bu o'zaro, «act» - harakat qilmoq) - o'zaro harakat qilmoq yoki kim bilandir suhbat, muloqatda bo'lishni anglatadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, o'qitishning interfaol uslubiyotlari - bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo'lib, unda ta'lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo'ladilar, ular biladigan va o'ylayotgan masalalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interfaol darslarda o'qituvchi talabalarning faoliyatini dars maqsadlariga yo'naltirishga olib keladi.

Bu pedagogik uslubiy tavsiyalarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va talabalarning birgalikda ijodiy faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni mazmuni asosa quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- talabaning dars davomida befarq bo'lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod qilish va izlanishga jalb etilishi;
- talabalarning dars jarayonida o'rganilinayotgan fanga bo'lgan qiziqishlarini doimiyligini ta'minlanishi;

- talabalarning o'qitilayotgan fanga bo'lgan e'tiborlarini mustaqil ravishda har bir mavzuni o'rganishga ijodiy yondashgan holda kuchaytirilishi;
- pedagog va talabalarning ijodiy hamkorlikdagi faoliyatini muntazam ravishda tashkil etilishlari talab qilinadi.

Yangi pedagogik texnologiya masalalarini va ta'lim muammolarini o'rganayotgan ba'zi professor o'qituvchilar, tadqiqotchilar va amaliyotchilarning fikricha, pedagogik texnologiya – faqat axborot texnologiyasi bilan bog'liq hamda o'qitish jarayonida qo'llanilishi zarur bo'lgan, zamonaviy o'qitishda qo'llanilayotgan kompyuter, proyektor yoki boshqa texnik vositalardan iboratdir. Bizning fikrimizcha, pedagogik texnologiyalarning asosiy negizi – o'qituvchi va talabaning belgilangan maqsadni ko'zlab, bilim olishdagi natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlagan pedagogik usulidir. O'qitish jarayonida, maqsad bo'yicha kutilayotgan natijaga erishishda qo'llaniladigan pedagogik ta'lim texnologiyasi, o'qituvchi va talaba o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil qilib, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o'quv jarayonida talabalar mustaqil fikrlab, ijodiy ishlab, izlanib tahlil etib, o'zlari xulosa qilasalar, o'zlariga, akademik guruhga, guruh esa ularga baho bersa, o'qituvchi talabalarning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yaratsa, bizning fikrimizcha, ana shunday jarayon – yangi pedagogik texnologiyani qo'llash asosida o'qitish hisoblanadi. Har bir dars, mavzu, o'quv predmetining o'ziga xos pedagogik texnologiyasi mavjud. O'quv jarayonidagi pedagogik texnologiya – bu aniq ketma-ketlikdagi yaxlit jarayon bo'lib, u talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan, oldindan puxta loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratigan ta'lim berish jarayonidir.

Pedagogik maqsadning amalga oshishi va kafolatlangan natijaga erishishi o'qituvchi va talabaning hamkorlikdagi faoliyati, ular qo'ygan maqsad, tanlagan mazmun, uslub, shakl, vositaga, ya'ni provard natijada pedagogik texnologiyaga bog'liq.

Tajriba-sinov ishlari natijalari

Biz o'z tadqiqotlarimizni zamonaviy talaba shaxsining psixologik portretini o'rganishga qaratdik. Bitiruv malakaviy ishimizda o'rganilgan talaba shaxsining psixologik portreti muommosi aynan hozirgi kunning dolzarb muommosi ekanligini sinab ko'rish maqsadida tajriba sinovini olib bordik.

Tajriba-sinov ishlari Jizzax shaxridagi M.Zokirov nomli 2-akademik litseyi talabalarida olib borildi.

Tajriba-sinov jarayonida talabalarning shaxs sifatlari, bilim darajasi, xarakteri va innovatsion ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan tajriba sinov ishi (TSI) yo'lga qo'yildi. Bundan ko'zlangan **MAQSAD** – talabalarning psixologik portreti to'g'risidagi bilimlarni nazariy jihatdan puxta o'zlashtirishlari hamda ularda bu haqdagi ko'nikmalarning shakllanishi uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

TSI uchun belgilangan obektda tajriba va nazorat guruhlarini aniqlab olish, tadqiqotni bosqichma-bosqich ketma-ketlikda hal etish, tadqiqot yakunida natijalarni tahlil etish va shu asosda samaradorligini aniqlash vazifalari bajarish uchun belgilab olindi.

Tajriba sinov ishlari uch bosqichda amalga oshirildi va har bir bosqichda muayyan vazifalar bajarildi.

Asoslovchi TSIda sinaluvchilarda talabalarning psixologik portreti to'g'risidagi mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni o'rganish va shu asosda nazariy bilimlarni rivojlantirish.

Shakllantiruvchi tajriba jarayonida esa sinaluvchilar tomonidan pedagogika fani bo'yicha nazariy bilimlarning puxta o'zlashtirilishi hamda ularda talaba shaxsining psixologik portreti bo'yicha ko'nikmalarning shakllantirishiga yordam beruvchi metod va vositalar asosida o'quv ishlarining loyihalarini tayyorlash va amaliyotda ulardan foydalanishga erishishdan iborat.

Ta'kidlovchi tajriba bosqichi. Ushbu bosqichdan asosiy maqsad sinaluvchilarda talabalar shaxsining psixologik portreti haqidagi ko'nikmalarini

maxsus metodika qo'llanilgandan keyingi holatning mahiyatini tahlil qilishdan iborat.

Asoslovchi va ta'kidlovchi tajriba jarayoni uchun va samaradorlikni aniqlash maqsadida sinaluvchilarda maxsus tuzilgan anketa savollari asosida tajriba olib borildi.

Anketa so'rovlari (3 ta variant) bo'yicha natijani baholashga quyidagicha mezonlar belgilandi:

- yuqori darajadagi bilim (YuDB) – ijobiy javoblar;
- o'rta darajadagi bilim (O'DB) - qisman qoniqarli javoblar;
- past darajadagi bilim (PDB) – salbiy javoblar;
- yomon darajadagi bilim (YoDB) – umuman javob yo'q.

TSIning samaradorligi to'g'risida aniq ma'lumotlarni qo'lga kiritish maqsadida talabalarni shartli ravishda ikki guruh, ya'ni tajriba va nazorat guruhlariga ajratib oldik.

Sinaluvchilarda talaba shaxsining psixologik portreti borasidagi ko'nikmalarni shakllantirishda pedagogika va psixologiya fani bo'yicha nazariy qarashlarga muvofiq so'z yuritilayotgan jarayonning samarali kechishini ta'minlashga imkon beruvchi maxsus metodika ishlab chiqildi va u bo'yicha tajriba guruhlarida ta'lim berildi. Nazorat guruhlarida esa odatdagidek tartibda o'quv – tarbiya ishlari olib borildi.

TSIni tashkil etish jarayonida talabalar e'tiboriga havola etilgan anketa so'rovlari esa har ikki guruh a'zolariga ham bir xil variantda taqdim etildi.

Tahlillar va TSI natijalaridan ma'lum bo'ldiki, sinaluvchilarda talaba shaxsining psixologik portreti borasidagi ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limiy tadbirlarni muayyan loyiha asosida yo'lga qo'yish ularning samarali kechishini, shuningdek, qo'yilgan natijani qo'lga kiritishga imkon beradi.

Sinaluvchilarda ko'nikmalarni shakllantirishga oid metodikaning samaradorligini tekshirish maqsadida TSIning so'nggi bosqichida talabalar ishtirokida yana bir marotaba anketa so'rovlari tashkil etildi. Uning natijasida talabalar tomonidan berilgan bilim darajasini o'zlashtirish hamda ta'limning faol

usullari haqidagi ko'nikmalarning shakllanishi borasida muayyan o'zgarishlar ro'y berganligini ko'rsatadi. Quyida ana shular haqida ma'lumot beramiz.

Asoslovchi tajriba natijalari bilan ta'kidlovchi tajriba natijalarini solishtirganimizda ular quyidagicha ko'rinishda aks etdi.

Ta'kidlovchi tajriba ishi jarayonining umumiy mohiyati xususidagi tasavvurni yanada oydinlashtirish maqsadida har bir anketa natijalarini ularning mohiyatiga ko'ra belgilangan mezonlar bo'yicha yaxshilab olamiz va quyidagi jadvalni hosil qilamiz (2.3.1–jadval).

2.3.1 –jadval. Talabalar tomonidan qaytarilgan javoblarning natijalari (anketa so'rovi bo'yicha).

Baholash mezonlari	Tajriba guruhi n=50				Nazorat guruhi n=50			
	YuDB	O'D B	PDB	YoDB	YuDB	O'DB	PDB	YoDB
<i>Tajribadan oldin</i>	36	50	56	8	34	52	56	8
\bar{X}	12	17	19	2	12	17	19	2
<i>Tajribadan keyin</i>	60	68	20	2	38	50	54	8
\bar{X}	20	23	6	1	13	17	18	2

Anketa so'rovi natijalariga tayangan xolda shuni qayd etish lozimki talaba shaxsining psixologik portreti to'g'risidagi bilimlarni berish, amaliyotga joriy etishga oid ko'nikmalarni shakllantirish yo'lida olib borilgan shakllantiruvchi tajriba ishlarining samarasi sifatida tajriba guruhiga birlashtirilgan talabalarning nazariy bilimlari sezilarli darajada o'sgan.

Ta'kidlovchi tajriba bosqichida birinchi variant anketa so'rovlariga tajriba guruhining talabalari tomonidan 60 ta ijobiy mazmundagi javob olingan bo'lsa, nazorat guruhida bu borada 38 tani tashkil etgan. Past darajadagi bilim tajriba guruhida 20 nafar, nazorat guruhida esa 54 nafar talabalar tomonidan qayd etilgan.

IKKINCHI BOBGA DOIR XULOSALAR

O'qituvchi va talabanning dars jarayonida qanday natijaga erishishida qaysi pedagogik texnologiyani tanlashlari ular ixtiyorida, chunki har ikkala tomonning asosiy maqsadi bilim olishga qaratilgan bo'lib, bunda talabalarning o'rganilayotgan fan bo'yicha bilim saviyasiga qarab, foydalaniladigan pedagogik texnologiya tanlanadi. Masalan, natijaga erishish uchun o'quv mazmunidagi film (yoki tarqatma material, chizma va plakat, axborot texnologiyasi, turli adabiyotlar) zarur bo'ladi. Bularning hammasi o'qituvchi va talabalarga bog'liq.

Shu bilan birga o'quv jarayonini oldindan loyihalashtirish talab qilinadi. Bu jarayonda o'qituvchi o'quv predmetining mazmuni, auditoriyadagi sharoitni, talabalarning imkoniyati, ehtiyojini va hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etishini hisobga olishi kerak. Shundagina, kafolatlangan natijaga erishish mumkin ya'ni talabanning diqqati, intellektual imkoniyatlari o'rganilayotgan fanning asosiy maqsadini tushinishga qaratilgan bo'lishi lozim.

O'qituvchi tomonidan har bir darsni yaxlit holatda ko'ra bilish va uni tasavvur etish uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olishi zarur. Bunda o'qituvchi uchun bo'lajak darsni texnologik haritasini tuzib olishi katta ahamiyatga egadir, chunki darsning texnologik haritasi har bir mavzu uchun o'qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan, talabalarning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi.

Texnologik haritani tuzishga ijodiy yondashiladi, pedagogik tajribaga tayaniladi, chunki buning uchun o'qituvchi pedagogika, psixologiya, xususiy metodika, axborot texnologiyalaridan xabardor bo'lishi lozim. Har bir darsning rang-barang, qiziqarli bo'lishi, darsning puxta o'ylab tuzilgan texnologik haritasiga bog'liq.

Dars texnologik haritasini qaysi ko'rinishda tuzish, bu o'qituvchining tajribasi, qo'ygan maqsadi va ixtiyoriga bog'liq. Texnologik harita qanday tuzilgan bo'lmasin, unda dars jarayoni yaxlit holda aks etgan bo'lishi kerak. Texnologik haritaning mazmuni o'qituvchini darsning kengaytirilgan konspektini yozishdan

xalos etadi, chunki bunday haritada dars jarayonining hamda o'qituvchi va talaba faoliyatining barcha qirralari o'z aksini topadi.

UMUMIY XULOSALAR

Bitiruv malakaviy ish mavzusiga doir materiallarni o'rganish quyidagi xulosalarni chiqarishga asos bo'ldi.

Birinchidan, psixologik nuqtai nazardan o'qituvchi doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirish bilan shug'ullanishi zarurdir. Chunki o'qituvchilik mehnatining asosiy xususiyati ham shudir. Pedagog hamma vaqtarbiya odamlar orasida bo'larkan, u birinchidan, odamlarni ko'pdan beri qiziqtirib kelayotgan haqiqatni o'z qarashlari bo'yicha to'g'ri tushuntirib berishi lozim. Albatta, o'qituvchidagi bu tariqa qarashlar ko'p yillar davomidagi mehnat va hayot faoliyati jarayonida shakllanadi; ikkinchidan, o'qituvchining o'zi axborotlar olish uchun o'quvchilarga nisbatan cheklangan vaqtarbiya imkoniyatiniyatiga ega: uchinchidan, u o'ta tor doiradagi tengqurlari bilangina muloqotda bo'lish imkoniyatiga ega bo'lib, ko'pincha o'z kasbiga xos qiziqishlar bilangina cheklanib qoladi.

Ikkinchidan, o'qituvchining mustaqil bilim egallashi deganda, uning o'z bilimlarini doimiy ravishda kasbiy va umummadaniy axborotlar bilan to'ldirib, o'zining individual ijtimoiy tajribasini kengmiqiyosda doimo yangilab borishi tushuniladi. Odatda aksariyat o'qituvchilar mustaqil bilim egallash zaruriyatini tushungan holda, undan muvaffaqiyatli foydalanadilar. Buning motivlari odatda pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchi oldidayuzaga keladigan muammolarni anglab olish natijasida shakllanadi. Ko'p hollarda bunday motivlar o'qituvchilarni qanday o'qitib va qanday tarbiyalash kerak, degan xohish – istaklar tariqasida, faning oxirgi yutuqlari, o'zining pedagogik mahoratini takomillashtirish ehtiyoji tug'ilishi munosabati bilan shakllana boradi.

Uinchidan, shu bilan birga yaqqol ko'zga tashlanib turgan ayrim hollardan ko'z yuma olmaymiz. Masalan o'qituvchilar ommasining ma'lum qismi mustaqil izlanishda bo'lib, o'z bilim saviyasini oshirish bilan faol shug'ullanmaydi, malakasini oshirishga intilmaydi, ba'zilar muayyan bilimlar sohasida

taraqqiyotdan butunlay ortda qolmoqdalar. Bunday o'qituvchilar o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim va tarbiya taraqqiyotiga jiddiy zarar keltiradilar.

Bu muammoni hal etishda asosiy vazifa malaka oshirish tizmi zimmasiga tushadi. Respublikamizda xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish institutlarning tarmoqlari joriy etilgan. Bular viloyatlardagi xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish institutlari, Toshkent xalq ta'limi hodimlarining malakasini oshirish markaziy institutidir va Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish markaziy institutidir.

To'rtinchidan, xalq ta'limidagi bu tizimning asosiy vazifasi doimiy ravishda o'qituvchi kadrlarning malakasini oshirish, o'qituvchi kadrlarni o'zlarining kasbiga xos bilim saviyasini, ko'nikma, malakalarini, ma'naviyat va ma'rifatini, shu bilan bir qatorda iqtisodiy, ekologik va huquqiy ma'lumotni oshirishga da'vat etuvchi ijtimoiy psixologik sohalarni rivojlantirib borishdan iboratdir.

Beshinchidan, o'qituvchining mustaqil bilim egallashi va malakasini oshirishi pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirishda zaruriy shartlardandir. Sharq mutafakkirlari o'qituvchi o'zi o'qib tursagina – o'qituvchi bo'la oladi, agar u o'qishni to'xtatib qo'yar ekan. Unda o'qituvchilik ham o'ladi, deb juda haqqoniy aytganlar. Bu haqiqatni yoshi qancha bo'lishidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilar yaxshilab bilib olishlari lozim.

TAVSIYALAR

Olib borilgan tadqiqotlar va ularning natijalariga asoslanib, zamonaviy talabanning psixologik portretini shakllantirish bo'yicha quyidagi tavsiyalar berilishi mumkin:

1. Talabalar shaxsi xususiyatlari eng muhim jihat xisoblanib ularni shakllantirish va rivojlantirishda ularga bo'lgan munosabatlar tizimini to'g'ri yo'lga qo'yish kerak.

2. Zamonaviy talabanning psixologik portreti hozirgi zamondagi globallashuv va jamiyatning rivojlanish tendensiyalari bilan uzviy ravishda olib borilishi lozim.

3. Talabalarning shaxs sifatleri va bilim darajasini oshirishda professor-o'qituvchilarning shaxsiy na'munasi va pedagogik talablarga javob bera olish qobiliyatlari eng muhim asoslardan bo'lishi kerak.

4. Zamonaviy talabanning psixologik portretini shakllantirishda talabalarning ham professiogrammasini tartiblab chiqish maqsadga muvoviqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: Adolat, 2010. - 56 b.
2. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'risida»gi Qonuni. Toshkent, 1997.
3. O'zbekiston Respublikasi “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”. Toshkent, 1997.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va qarorlari

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, Oliy ta'limning meyoriy hujjatlari. Toshkent, 2001. – 140 b.

III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari

5. 2004–2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi //Xalq so'zi g., 2004 yil, yanvar

IV. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlari va ma'ruzalari ..

6. Karimov I.A. Buyuk maqsad yo'lidan og'ishmaylik. T., «O'zbekiston», 1993 y.
7. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. – Toshkent: O'zbekiston. 1998 – B. 429
8. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: «Sharq», 1997.
9. Karimov I.A. Mamlakatni modernizasiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustivor maqsadimizdir //Xalq so'zi g., 2010 yil, yanvar.
10. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. -T.: O'zbekiston, 2010. - 54 b
11. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. - T.: O'zbekiston, 2008. - 174 b.

V. Darsliklar

12. Andreyeva G.M. Aktualnyye problemye sosialnoy psixologii. M. , 1998
13. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent, - 1999.
14. Karimova V.M,F. Akramova. Psixologiya. T., 2000 y.
15. G'oziyev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
16. G'oziyev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. T-2001
17. G'oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.

18. Petrovskiy A.V. tahriri ostida. Umumiy psixologiya. T., 1992 y.
19. Yemelyanov Yu.N. Aktivnoye sosialno-psixologicheskoye obucheniye. M: 1985 va boshqalar.

VI. O'quv qo'llanmalar

20. Abdullayeva Sh. va boshq. Pedagogika. T.: «Fan», 2004, 264 bet.
21. Zunnunov A. O'zbek pedagogikasi tarixi. T.: «O'qituvchi», 1997, 272 bet.
22. Farsaxanova D.R. Talabalarga ma'naviy axloqiy tarbiya berish texnologiyasi (o'quv uslubiy qshllanma). Toshkent, "Fan va texnologiyalar", 2009 – 104b
23. Olimov Q.T., Nurboyev R.X., Eshpo'latov M.R. Oliy ta'lim darsligi modeli, funksiyalari va unga qo'yilgan talablar. – Toshkent: 2009. -321b.
24. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. II jild, T.: «O'qituvchi», 1999, 147 bet.
25. Pedagogik atamalar lug'ati. – Toshkent, Fan. 2008.- 231 b.
26. Ziyomhammadov B. Pedagogika. Toshkent: Turon – Iqbol, 2006, - 112 b.

VII. Ilimiy monografiyalar

27. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993 - 234 b.
28. Ahmedjonova A. va boshq. Komil inson davr talabi. T. «Yangi asr avlodi», 2004, 150 bet.
29. Bozorov O., Shodiyev D. O'rta Osiyo tasavvufi va axloqiy qadriyatlar. Samarqand: Zarafshon, 1992.- 123 b.
30. Irisov A. Abu Rayhon Beruniy. 100 hikmat. Ibratli so'zlar. – T.: Fan, 1993. - 24 b.
31. Musurmanova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T.: O'qituvchi, 1996. – 192 b.
32. Muxamedov G'.I., To'raqulov X.A. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning ilmiy nazariy asoslari. Toshkent, "Fan", 2004 - 230 b.
33. Pedagogik atamalar lug'ati. Toshkent. "Fan", 208 – 231 b.
34. Forobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri /Tuzuvchi: M.Mahmudov, ma'sul muhar. M.Xayrullayev. – T.: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. - 223 b.

VIII. Ilmiy amaliy anjumanlar, ma'ruza matnlari, to'plamlari

35. Uzluksiz ta'lim jarayonini takomillashtirishning dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – T.: T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zPFITI, 2004. -21-23 b.

36. Umumiy o'rta ta'lim tizimini rivojlantirish istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – T.: Akadem-xizmat, 2006. - 40-43 b.

IX. Gazeta va jurnallar

37. Adizov B.R. Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish //Mahorat ko'zgusi j., 2000. 1-son. – 11–15 b

38. Jabborov U. Sohibqiron davrida adolat // “Milliy tiklanish” gazetasi, 2007 yil 11 aprel.

39. <http://www.nuu.uz>

40. <http://www.istedod.uz>

41. <http://www.academy.uz>